

С (Тыю)
У 49

2006
№3

Тываның чогаалчыларының сеткүүлүнүн

60
ЧЫЛ ОЮ

С (Тув)

У-47

Чогаалдарның машинага ийи интервал парлаан бирги хоолгазын хүлээп алыр.

Авторларның бодалы редакцияның туружу-биле дүгжүрү албан эвес.

Сеткүүлге үнген чогаалдарны дүжүрүп парлаарда, “Улуг-Хем” сеткүүлге парлаттынганын айтыры албан.

Сеткүүлдүң тургузукчулары: Тываның Чогаалчылар Эвилели, “Улуг-Хем” сеткүүлдүң коллективи, Тыва Республиканың Культура болгаш сүлдө-сүзүк сайзыралының яамызы, Тыва Республиканың парлаалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилели.

Үндүрүкчүзү: Тыва Республиканың Чогаалчылар Эвилели.

Россия Федерациязының парлаалга болгаш массалыг медээлер чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгаларның сагыырын хынаар база бүрүткээр Тыва Республиканың девискээр эргелелинге сеткүүлдү бүрүткээн. Бүрүткээн дугаары – Т-00028.

М 4702580600 без объявл.
24-13-2004

© “Улуг-Хем” сеткүүлдүң редакциязы, 2006 ч.

© Республика типографиязы, 2006 ч.

№ 1 “УЛУГ-ХЕМ” (25.08.1946) альманахтан

Олег САГААН-ООП

ТЫВАНЫҢ НАЦИОНАЛ ЧЕЧЕН ЧОГААЛЫ

Каш-каш чүс чылдарда арат чоннарның күзел бодаалы-ның эртинелерин шиңгээткен улустуң аас чогаалыңга үндезилээн, орустуң болгаш Советтиң чечен чогаалының байлактыг дуржулгаларыңга даянган тыва национал чечен-чогаал база төрүттүнүп, часкы хүннүң херелиңге салбак-танып үнүп турган чечек ышкаш, өзүп турар.

Тыва национал чечен чогаал эң-не аныяк болгаш ооң эрткен оруу кыска.

Баштайгы үеде тыва дыл кырыңга үнүп турган “Шын”, “Аревэ шыны”, “Хостуг арат” солуннарга улустуң аас чогаалының иштинден ырларны болгаш тоолдарны парлап үндүрери-биле чергелештир Тываның эгелекчи чогаалчыларының чамдык шүлүктерин, ырларын база парлап турган. Ол болза бистин чогаалчыларывыстың баштайгы эгелээшкини, амыдыралдың хайым шимчээшкинин алгап-йөрээген кыйгырыглары болур. Ынчангаш ооң идеязы

партияның идеязы болгаш, чонга эң чоок турган. Ол идеяны поэзияга-даа, прозага-даа, шииге-даа нептередирин тыва чогаалчылар оралдажып турганнар.

Тыва чечен чогаалдың маадыры-яды арат. Ол арат чаа амыдыралдың кыдынга базып, чер-чуртунуң, мал-сүрүүнүң долу эргелиг ээзи болган болгаш феодалдарның дарлалындан шуут хосталган. Ол арат чүрэниң ханызындан, угаанының алызындан бодунуң революстуг эрге-чагыргазынга, намынга бердинген.

Орустуң чечен чогаалының чоргаарланыышкыны А. Пушкинниң өлгө-ле 100 чыл болганы-биле холбаштыр “Чадаевка”, “Тураскаал”, “Капитан уруу” болгаш өске-даа чогаалдарны тыва дыл кырынга очулдуруп, парлап үндүргени национал чечен чогаалды хөгжүдеринге улуг идишкин берип, өөредилге ужур-дузалыг болган. Ооң дараазында пролетариаттың чечен чогаалының адазы М.Горькийниң “Макар Чудразын” болгаш “Январь 9-зун” тыва дыл кырынга үндүргени болгаш советтиг үениң алдарлыг чогаалчызы Маяковскийниң чамдык шүлүктерин, Щипачевтуң “Тыва дугайында шүлүктерин”, Тургеневтиң “Мумузун”, Джек Лондоннуң “Амыдыралга ынакшылын”, Кожевниковтуң “Март – Апрель” болгаш өске-даа авторларны очулдуруп үндүрген чорук орустуң чечен чогаалының ажыктыг салдары тыва чечен чогаалга нептереп, бистиң культуравысты чырыткыландырган.

Тываның эгелекчи чогаалчыларының саны болгаш солуннарга база журналдарга бижип турар чогаалдары чоорту көвүдеп келгени-биле холбаштыр оларны органи-застап хевирлээри чугула апарган. Ынчангаш 1939 чылдың майда эгелекчи чогаалчыларның бөлүүн чогаал Комитединиң чанынга тургускаш, бөлүктүң хуралындан төрөөн чурт дугайында эң эки шүлүктер, ырлар бижиир дугайында чогаалчыларның маргылдаазын чарлаан. Аңаа эгелекчи авторларның 55 чогаалдары келген. Ооң дараазында националдың чечен чогаалын улам хөгжүдерин болгаш эгелекчи чогаалчыларны мөөңнеп, удуртулга-биле хандыраын барымдаалааш, 1942 чылдың октябрьде Тываның чазаандан болгаш намындан Чогаалчыларның эвилелин тургузар

дугайында доктаал үндүргөн. Ол шиитпирде: “Национал чечен чогаалды намның амгы негелдезинге чедир көдүрерин болгаш ооң моон соңгаар хөгжүлдезин чогуур хүн-бүрүнүн удуртулгазы-биле хандыарын барымдаалааш, Тыва Чогаалчыларның эвилелин тургузар” дээн. Ооң соонда, 1942 чылдың ноябрьниң 22-де чогаалчыларның республика конференциязы чыылгаш, аңаа чогаалчыларның дүрүмүн бадылавышаан, Эвилелдин удуртур органын тургускан.

Тываның национал чогаалын хөгжүдөр, национал чогаалчыларны белеткеп өстүрер талазы-биле Тываның национал чечен чогаалының үндезилекчизи С. Тока тыва бижик тыптып келгенинден тура-ла чогаалдарны бижип эгелээн. Ооң баштайгы “Каргыга чорааным”, “Билчинеи”, “Москвага Майның бири” деп очерктери солуннарга парлаттынып үнүп турган. Ол чогаалдарга чоннуң эки чуртталга дээш демиселин, оран чурттун байлактарын чараштыр бижип турган. Ооң соонда “Мээң сактыышкыным” деп чогаалды бижээн, ол чогаалды ам “Тос чадырда” деп чогаал кылдыр ажилдааны ол-дур. “Тос чадырда” деп чогаал ам орус, тыва дылдар кырында парлаттынып үнген. С. Токаның “Тос чадырда” деп чогаалы болза арат чоннуң шаандакы аар-берге байдалга чораанын, феодализмге дарладып, төрөөн чуртун ыы-сыының аяны-биле, уе-човуурнуң ыды-биле долдуруп чораанын тодаргай көргүспүшаан, Тываның чуртунуң байлак чаражын илереткен Тываның чечен чогаалының эң баштайгы проза чогаалы болур-дур. С. Токаның “Төңгүр-оол” деп шиизи тыва шиилерниң экизинге санадып турар.

Оон аңгыды тыва чогаалчыларның чогаалдарын база тускай дептер кылдыр үндүргүлээн: С. Бүрбүнүн “Эртеңгиниң ыры” база “Кызыл кош”, С. Сарыг-оолдун “Белек”, “Саны-мөге” база “Чырык хүн”, М. Идам-Сюрюннүн “Шүлүктер” деп чогаалдарын болгаш өске-даа чогаалдарны парлап үндүргүлээн. Тыва чогаалчыларының кылган ажылының түннели үстүндө айыткан журналдар-биле, дептерлер-биле кызыгаарлаттынмас болгаш олар национал чечен чогаалды хөгжүдөр херекке, аныяк чогаалчыларны өстүрер херекке база боттарының билиг мергежилин бедидер талазы-биле эвээш эвес ажилдарны кылганнар.

Амгы үеде бистин чечен чогаалдың номчукчуларын бодап өөренири база чугула. Бистин номчукчувус хөгжүлденин бир чадазында турар болгай. Оон бажын тенитпези болгаш ону хүндүлөп көөрү чугула. Номчукчу хамаан эвес, номчааш, билбезе шорuzu ыйнаан кылдыр көөр болза, номчукчуну болгаш чечен чогаалды хүндүлөп көрбээн чорук болур. Чон дээрге чечен чогаалдың ханы өннүү, чечен чогаалдың улам хөгжүүрүн сонуургавышаан, бодунуң чогаалчыларындан бедик шынарлыг чогаалдарны негеп турар.

Амгы үеде бистин чогаалчыларывыс шүлүктөрнй хөйнү бижип турар, проза эвээш, ший мырынай эвээш. Биске клубтарга, кызыл-булуңнарга көдээниң байдалынга таарыштыр үндүрер, узун эвес шиилер аажок хереглеттинип турарын барымдаалааш, ший чогаадырынче, национал театрын репертуарын чаа шиилер-биле хандыраын айытпышаан, шүлүктөрдөн, шиилерден аңгыда уруглар чогаалын чогаадыры чугула деп айыткан. Бистин аныяк өскеннеривис болза келир үениң тургузукчулары, оларны чаа езуга өөредип турар чогаалдарны бүдүрери чугула. Бисте элээн хөй аргасүмө дилеп чоруур эгелекчи чогаалчылар бар, оларның ортузунга ажылды болгаш оларның чогаалдарын өй-өйлөп солуннуң булуңунга үндүрер ажылды аныяктарның солуну чорутса чогуур.

Оон-биле чергелештир чечен чогаал критиказының чыдып каап турарын база айыткан. Бистин критикавыстын эгези чаа-ла салдырган. Оон мурнунда улуг сорулгазы болза чечен чогаалдарның идея болгаш чечен талазы-биле бедик проблеманы шиитпирлээри болур. Критика болза амыдыралды эреңгей, кургаг, чаңгыс аай кыры-биле көргүзөр чоруктан болгаш кижилерниң аажы-чаңын психологиязын чандыр көргүзөр чоруктан уштунарынга, чечен чогаалдың бүгү хевирлериниң уран-чечениниң болгаш мергежил талазы-биле бедик болурунга чогаалчыларга дузалаар ужурлуг.

(Бо чүлдүн дыл аянын өскертпейн, кызырып кииргеш, № 1 альманахта кирген чамдык чогаалдарны ол хевээр парладывыс).

МОСКВАДА МЕН

Москваны көрзе деп сөс
Борбак чүрээм долуп чораан,
Бо хүн мында Москвада
Бодум ор мен, бодал ханды.

Арат чондан айбы алгаш,
Албан кылып аалдап келдим.
Ада-чуртум чүрээ Москва,
Амыр ыңар, таныжаалы.

Аңган шагда ыржым тайгаа
Аңчы оглу чораан бодум,
Алдын чаагай Москвада
Аалдап келдим — аас-кежи.

Ак-көк дээрде үзүп алган
Алдын чаагай ордуларны
Агдыр харап, алаң кайгап,
Аң дег сүртеп чоруп тур мен.

Өле-бора бажыңнары
Өдүгенниң сыннары дег.
Өөрүшкүнүң чоргаар ырын
Өрү шагы ырлап туру.

Демиселге шүүлген бистин
Маадыр улуг Москвавыс
Делегейниң каазы бо-дур—
Маңаа чурттап мага ханмас.

Ада-чуртум чүрээ—Москва,
Аас-кежиим сеңээ четти.
Ажай буурул Кремль бо
Арнымдыва көрүп туру.

Кашпалдар дег, тайгалар дег
Каас чаагай бажыңнар хөй.
Шил дег кылаң кудумчуда
Шимчээшкин-даа агым-на-дыр.

Тыва чоннун тоолунда
Дываажан дег оран-дыр бо
Дыңнап, көрүп чорбаанымны
Дыным—Москва, сенден көрдүм

Сергей ПЮРБЮ

ЭЪЖИМ

Өгбелерим,
 төрелдерим
 адын шыгжаан,
Өскөн черим
 Эъжим деп
 бир хемчигеш бар.
Суму чоннун
 чурту боордан
 өскези чок.
Сураа үнмээн,
 мактапкы дег чүвем-даа чок.
Хажыызында
 тургузуп каан
 ханалар дег,
Харап турар
 кадыр-кадыр хаялар бар.
Аңаа,
 дагга
 ийи-чаңгыс малым көрүп,
Анай ышкаш
 хая кырлап хүнзеп чордум.
Ховуларда
 чаткылап каан
 хорагай дег,

Хоор-сарыг
ала-була
тараалар бар.
Аңаа,
ховаа
хоорум чедер
хонак ууштап,
Авырара чудай берген
күзеп чордум.
Чайгы хүнде
шимчеп турар
мөңгүн ышкаш,
Саарыглары чайыннанган
судактар бар.
Аңаа,
хемге,
хырынга өй
балык тудуп,
Аржаан ышкаш арыг сугну
ижип чордум.
Ортузунда
чонга салган
олбуктар дег,
Оюк-дилиг,
чиңгир ногаан
оймактар бар.
Аңаа,
шыкка
ында-хаая
түрээм уттуп,
Амыр-шөлээн
ойнап хөглөп,
тояап чордум.
Чырык херел
арай боорда
сыстып өдөр,
Сырый
шыргай
хөлегелиг аргалар бар,

Анаа,
аъргаа
тооруктап,
серииттенип,
Авырган дег
пөштер үнүп,
чайлап чордум.
Өскөн хемим
Улуг-Хемниң адыры сен.
Өскөн оглуң—
Улуг чоннуң
санында мен.
Аян тудар ыраажы деп аттыг болдум.
А ырымга
черим сени
адап тур мен.

Степан САРЫГ-ООЛ

БИСТИҢ МААДЫРЫВЫС

Өскелерге чагыртыр дег
Өлүм багы каяа турар,
Сактып келгеш, бодап кээрге,
Сагыш-чүрек дакпыжап кээр.

Аймак, кожуун — бүгү чонум
Эзергектиң кулу чораан.
Ада-төрөөн ынак чуртум
Эрткен элчээ өртөөл чораан.

“Сүлде-чаяан, ужурап” деп
Сүзүгледип сүртөтсе-даа,
Ужур шынны негеп келир
Угаанныглар долу чораан.

Чазыйларга саттыныпкан
Чалча болган феодалдарга

Чагыртпас дээш тура халып,
Чалданыш чок тулчуп чорду.

Арттар санай бажын аскан
Алдан маадыр кымнар ийик?
Чоннуң ылаптыг оолдары, –
Чоргаар эрес маадырлары!

Ажып тиилеп үнмезе-даа,
Ажы-төлге адаан кылдыр
Хылыш бистиг селемеге
Кызыл тынын кестиргеннер,

Адаан долган хөрек-чүрек
Ажынмаан бе, хайынмаан бе,
Адаларның амы-тынын
Ажы-төлү негевээн бе.

Актыг черге төктүп калган
Арыг ханның адаанчызы –
Өпейлеткен кавайлыындан
Өжээн ырын дыңнап өскөн.

Кежегелиг кара баштар
Кежер-дүжер оруктарга –
Өлүрүкчү ханныглардан
Өжээн аарын айтып турган.

Алдан-Маадыр адаларның
Аккан ханы кызыл тук бооп,
Өршээл чокка тулчурунуң
Өжээн одун кыпсып берген.

Тыва чоннуң хосталгазын
Тывар дээштиң тынын берген
Эрестерниң ады-чолу
Эгииреде уттундурбас...

АНЫЯКТАРГА МАРШ

Сырый-сырый чыскаалыңар,
Чыдып калбайн деңнежинер.
Чылыг күштүң эзининге
Чаагай чыргал чечектелзин.

Шыктыг, көктүг шынаа, хову
Чындыңназын, хөлбеңнезин.
Чаш-ла хаак дег чалыы назын
Чайынналзын, херелдензин.

Амыр чыргал күзеп сүрген
Аныяктар сорулгазы—
Айдың хүнче уктуй көрген
Айның, бестиң чечээлейин.

Юрий КҮНЗЕГЕШ

МАЙНЫҢ ЭРТЕНИНДЕ

...Байырлалга баар дээштиң
Хевин кеткеш, арнын чунуп,
Бажын дыраан уруглар дег,
Баштарында анай-хаактыг
Кезек ногаан чокпак талдар
Хемниң эриин каастап турду.

Аржыылымны ында чыткан
Чудук орта арта салгаш,
Арыг кылаң турум сугже
Чунар дээштиң ээге бердим.

Менче көрген, чуртум каастаан
Мээстерниң бажын ажыр
Хаяаланып үнүп орар
Кааң аяс хүннүң чырыы—
Кызылзымаар херел туяа
Кылаң сугда көстүп келди.

Ээгий-ээгий, ийи холум
Ээремдиве суптарымга,
Чүк-чүкче чалгыг чаптып,
Чүгүрүшкеш ынай болду.

Ынак чуртум магалыынга
Ындыннанып олурумда,
Өдээмде бир өшкүм төрөөн,
Анайының үнүн дыңнаап,
Арай далаш чоттунгаштың,
Өөрүп маңнап чедип келдим.

Малым безин өзүп турда,
Майның бирниң эртенинде
Байырлааннар аразынга
Бардам барып чыскаалбас бе?

ТӨӨГҮНҮҢ ОРУУ

Тыва кижиге үре төлү
Тывылган шаг ырак-даа бол,
Чыргалаңның чырыткызы
Чылдып, чайнап, чырып чорбаан.

Чургаан, чанчын, амбын, күңнер
Чулза-чулза, чудай берген,
Өртөөлүмүз чуртувуска
Өөрүшкү чок чораан чон бис.

Хемдигделди узуткаар дээн
Кезээдеги күзеливис
Селемениң бизи-биле
Сезик чокка сөглөөн чон бис.

Дарлал кескен селемевис
Бизин дургаар чаштанчы хып,
Дагын өшпейн чалбыыш болган:
Бистиң улус-хостуг чон бис.

Тыва кижиг үрө төлү
Тывылган шаг ырак-даа бол,
Чүгле, чүгле совет шагда
Чүглүг куш дег хосталган бис.

Салчак ТАМБА

СӨЗҮМ УТПА

Ырак-узак, айда-чылда эвес-даа бол,
Ынаам сенден чарлып чоруур оюнчук бе,
Хонуум эвээш, дедир келир болзумза-даа,
Холуң тудуп, чагып тургаш, аъттаныр мен,

Өске черге хонуп, хүнзеп чорзумза-даа,
Өөрөнгөн эжим сени утпас-даа мен.
Холдарымны дыңзыг туткаш, “Байырлыг” дээн
Хоюг, чымчак чылыг сөзүң сактып кээр мен.

Чаңгыс-даа бол, көрүшпестин хонуу болза
Чарылган деп санаттына бээр-ле болгай.
“Аалыңга омак-хөглүг эки тур” деп,
Аъттанырда, чагып сөглээн сөзүм утпа.

Монгуш ИДАМ-СЮРЮН

АЛДЫН БАШТЫГ КЫС

Черниң чери орук чорааш,
Челзип-челзип көөрүмге:
Мурнумда бир кижиг бар чор,
Буруладып чеде бердим.

Алдын баштыг орус уруг
(Аян чорук кылып бар чор).
Хөлбеш кылдыр менче көөрге,
Хөөкүй чүрээм шимирт диди.

—Чүге?—дизе, сөглөвес мен.
Чүрээмде бар чажыдымны

Чүглe алдын баштыг кыска.
Чүглe аңаа сөглeп каан мен.

ТЕВЕК-КЕЖЕГЕ ИРЕЙ

Согун сыннын эгликиже, чалыыңдан бээр
Шолбан карааң четпестээже, мынчага дээр.
Каптагайны каш-даа катап долгангы дег,
Кандыг орук, кандыг берге эртпедиң дээр.

Эрткен орууң узун-даа бол, көрүп тур мен:
Эжиң болган оттук, бижээн астып алган,
Шары сирти сыдымыңны дергилепкен,
Чалыы чалча чылгычылап, черде чор сен.

Эдээ дуржук, эгин-хөрээ орбак тоннуг,
Идиктерден салааларың кызып келген,
Кара дериң борбак-борбак чаржып бадып,
Кадыг иште хөлечиктеп, өгдe тур сен.

Кинчи сөөрткен дүнүн, хүнүн чеже эртпээн!
Кинчиң чүглe өөрүң-биле үзе шаптың.
Доңган чүрээң ооң соонда чылып келген,
Тоолда дег сагынганың чайгаар бүткен...

Биеэдээгин, бо чаа шагны бодаарыңга,
Өлгөш, катап дирилген дег сагындырар.
Биеэ чалыың кирген ышкаш, назылааның,
Өөрүшкүм дээш, уткан кырган, сеңээ йөрээл!

Л.Т. ДАМБА

МЭЭҢ ТӨРЭЭН ЧЕРИМ СЕҢЭЭ ЫНАК-ТЫР МЕН

Чүү дээр мен? Таптыг сөстү тыппас-тыр мен.
Чүгe мындыг эрээн ала каас болдуң?
Хөрээм долдур чуртум сеңээ ынакшылым
Хөөрөп хайнып келзин дээштиң, эредиң бе?
Ындыг болза, ырлап берейн, дыңнап көрөм.

Кылаң сарыг элезинниг ховуларга,
Кызыл суглуг Тестиң кыдыы Сайлыг-Боомга
Иштин дургаар хадың шыпкан арыгларга,
Изиг оътуг, туругларлыг дагларынга
Ынакшылым төдү сөглөп шыдавас мен.

Кышкы харның ак хилиң дег чоорганынга,
Кылаң хүннүң чидиг өңнүг херелинге,
Ында-мында аалдарның ыштарынга,
Ыржым шөлөөн удумзураан өртемчейге,
Аайын тыппас, чайгаар келир, ынак-тыр мен.

Чайгы дээрниң көжегелээн дүдүскээнге,
Чатты берген, хаяаланган калбак хөлге,
Ол-ла хөлдүң эриин дургаар оъттаан малга,
Оңгаар-дескээр чалгып турар терең оътка,
Адаттынмас, сөглеттинмес ынак-тыр мен.

Өйү келгеш, өлүп калыр назын эвес,
Өңгүр чараш төрөөн черим кырыыр эвес,
Кедизинде, тоолда кирген делегей дег,
Херел-биле каастанган турар боор сен.
Ынак чуртум, ырым-биле йөрээлим бо.

Олег СУВАКПИТ

БАРЖАК БАЖЫНДА

Элик-хүлбүс, сыын-мыйгак турлаг кылган,
Эрөөн шокар үнүш бойдус бүргөп шыпкан.
Баржак Тайга шышпык бажы кожагардан
Бараан харап, эртен эрте үнүп келдим.

Бедик даглар баштарындан дээрниң хүнү,
Берзенген дег, чоорту харап үнүп кээрге,
Оъжук шалың кылаңайнып дүжүп туру.
Оран чуртум, чунган ышкаш, көстүп келди.

Калбак арга шуглак кылган айлаң-куштар,
Хаяаланган эртенгини уткаан ышкаш,
Хая-дажын, эзим-каскаан чаңгыландыр
Каш янзы үннер-биле ырлап үндү.

Сериин чаагай сырын-салгын хире-хире
Сеткил өөртүп, арынга кээп дээп турду.
Шынаа, хемнер каастап шимээн чечектернин
Шырай-арны, чайыр-хээзи караам шонду.

Аалдарны, коданнарны каастап долган
Ала шокар малдар сүрүг туруп хөлзээш,
Чалгып чыдар далай ышкаш одарларже
Шала таваар, шөлээн, чоргаар үнүп кагды.

Кайыже-даа дээскиндир көөрүмге,
Кайын тура өөрүшкү дүрген долган,
Кавай болган төрөөн чурттуң каас хээзи
Карактарга, чуруп каан дег, көстүп турду.

Декабрь 1958 ч. Москва. Чогаалчылар съездизи. Солагай таладан: Исбах, Гамзатов, Шолохов, Тока, Саган-оол.

Тоожу, чечен чугаалар

Ч. КУУЛАР

“УЛУГ-ХЕМ” — ТЫВА УРАН ЧОГААЛДЫН ҮНЕР ХӨРЗҮНҮ

(Кол редакторнун лириктиг кирилдези)

1956 чылдан бээр мен бо сеткүүлдүн доктаамал номчук-чузу мен. Оон бээр ам таптыг-ла 50 чыл болган. Ынчан Алдан-Маадыр школазының 7 класска өөренип турдум. Альманахтың 7-8 дугаарының 193 дугаар арнында Байрон-нун “*Ыглап турдуң*” деп шүлүүн номчуп ор мен.

I.

*Ыглавыттың — дээр өңүг караң кирбиин
мөңгүн дег чаш каастап турду.
Мөңгүннелдир шалың дүшкен хек-даванны
ындыг боор деп бодап турдум.
Каттырыптың — сапфираның кылаңнаажы
имистелип өжүп калды.
Ийи караң чалбыышталган оду ону
карарты дуглавытты.*

Ак-Баалыкта кыштаавыска часкы харны оя теп үнүп келир өкпөң-кызыл хек-даванны сактып келдим. Оон-биле чергелештир чооктан бээр уйгу-дүжүм ээлей берген, мээң-биле уткужуп келген санында-ла, куду көрнү бээр бир уругнун кем чок карактары угаанымга кире дүжер, элдеп чоор. Библиотекадан бижидип алгаш, кежээ интернатка баргаш, ону эш-өөрүмден чажырып номчуп чыдыр мен.

II.

*Өртемчейни караңгы дүн хөмө алып,
херелдиг хун ажа бээрге,
Кежээкиниң өкпөң-кызыл булуттары
өңү хевээр туруп каарлар.*

*Сеткил-сагыш булудунуң ханызынче
сээң көөрүң шак-ла ындыг.
Кежээки хүн ашса даа, чиректе
херелдери ойнап турар.*

Боо хайт, бо одуругларны номчаан сөөлүмде, багай үдек сарыг демги уруг чырык даңгына апарган. Ооң карактарының бо шүлүкке дөмейин кайгап каан мен! Кым деп кижин мындыг кончуг өткүт чараш, уян кылдыр чуруп каан чоор? — Джордж Гордон Байрон! О, кайгамчык-тыр! Ол хүнден эгелээш багай үдектин көк карактарының хоюг “херелдери”, сапфир деп эртин даштын дириг сузу-биле сеткил-чүрээмниң чажыттарын ээлей берген. Эртенинде алаакка базып орумда, бүгү делегей меңээ бир янзы көзүлген. Сактырымга ана шартылаалар безин бедик дээрде самолеттар ышкаш улуг-улуг, бедик-бедик ужуп турар болчук. Мени долгандырыттар безин өөрүп, каттыржып турган ышкаш. Ам бодап көөрүмге, мен ынчан бир-ле дугаар делегей чогаалының “эртине” деп адаары көк дээр дег, ээрем далайынче эң-не баштай бакылай каапканым ол болган. Юрий Кюнзегеш деп атты база ынчан эге дугаар быжыы-биле сактып алган мен. Кайгамчык онза уран очулдурган!

*Ток-ток дээрге,
толагайым аарыыр.
Доң куруг чоруур дээрге,
кара баарым аарыыр.*

Бо тывызыкты мырыңай элээди чажымда дыңнаан мен. Аърга кирип ыяштап чорааш, куу сыра соктап оар шокар торганы кээргеп, чаптаарым дендии турган. Доң кыжындаа дивес, бо-ла амытанны. Кызыл хырын ындыг кончуг чоор бе? Кырган-авамның ыдып берген тывызыының баажызы чүде чоор?

Джордж Гордон Байрон, өкпең-ногаан өңү куттулуп турар сапфир деп эртин даш база кем чок арыг көк карактар... Богаазында өкпең-кызыл дүктери кылаңнаан, кызыл чалаалыг кара-шокар торга амыдырал дээш, каң сыраны доң кыжын күчүлүг хаайы-биле “трр-р-р” кылдыр өттүр

соктавышаан, арга-эзимге аян тудуп орар өлүм чок “хөгжүм-чү”. Улус чонда болза мону уян кижиге ыглап көөр, кадыг кижиге каттырып көөр дээр-ле болгай.

Өскүзүндөн өлбөс чоор, бо торгадан дора сен бе. Амыдырал дээш, аьрганың ол чижик кужу дег, кызымак бол деп чүвени бо шагның “бомж” деп кижилери, эх, угаап билир турган болза...

* * *

*Аа-биле сүттөп каан дег,
агаарыңны ижип өстүм.
Челээш-биле дөжөп каан дег,
чериң базып чурттап келдим.*

Алексей Хуурактың бо одуруглары 1947 чылда-ла альманахтың 2 дугаарынга “*Черимге*” деп шүлүүнгө парлат-тынган (арын 127). Ол үеде Тываның агаары шынап-ла “аа” сүт дег, арыг турган. Шүлүкчүнүн ону чиге эскерип, эң-не онза деңнелге тып, эриг уян чуруп кааны кайгамчык.

Хандыкшылдыг номчуур болза, номер бүрүзүндөн “эрти-не шуруну” эскерип тып ап болур.

Ынчалза-даа альманахтың 7-8 дугаары ол үелерде (1954) эң-не дүжүткүр болган боор деп бодаар мен. С.Сарыг-оолдун “Чечен биле Белекмаа” деп опера-либереттазы база аңаа көстүп келген. Тыва уран чогаалдың хөгжүлдезинге бо үндүрүлгө ылап-ла көскүзү-биле бурунгаар идигни берген. Онзагай чүве чүл дээрге, бо үндүрүлгеге орус болгаш делегей чогаалындан очулга ажылдары ук номерниң ортаа кезиин ээлеп турар. А.Пушкинниң “Өртеттинген чагаа” деп шүлүүн М.Кенин-Лопсанның, А. Кунанбаевтиң “Ынакшааннар сөстөр тыппас” — С. Тамба, М. Лермонтовтун “Чагыын”, С.Сюрюн-оол сугларынын очулдурганы шуут тергиин. Ынчан оларның чалыы оттут салым-чаяаны кидин-не ажыттынып эгелээн, чулук үези турган боор.

Оон кадын чогаал сайгарылгазы база чидии-биле күште-лип эгелээн. Ол үеден бээр альманах чогаалчы эш-өөрүмнүн мергежилин бедидер узаныр өө болу берген.

Чаа үениң номчукчулар караанга удур көстүп кээп турар аныяк авторларны өстүрер болгаш оларны бот-боттарынга таныштырар чогаадыкчы бодалдың “өртээл өө” азы Тываның улустуң чогаалчызы хоочун өгбевис Монгуш Бораховичиниң ыдыктап адааны дег, чогаалчыларның “ак өө”-даа дизе, ажырбас боор.

Тыва уран чүүлдүң кандыг-даа хевириниң кол үндезини эрте-бурунгу төрөөн дылывыста чаштынып чыдар. Үннерниң аялгазы төрөөн чуртувуста хем-сугларның дааш-шимээнни азы хая-чалымда чангы-биле демей болгай. Ынчангаш тыва уран чүүлдүң үнөр дөзү “Улуг-Хем” сеткүүлүндө, кезик-чамдыызы-даа бол, сиңе берген. Чигези-биле сөглээр-ге, шүлүк азы уран тоожунуң үнөр хөрзүнү бо сеткүүлдө дээрзин бүгү чон эки билир.

Альманахтың намдар төөгүзүңгө допчу тайылбырны (“Улуг-Хем” № 3, 1996 ч. ар. 3-5) үр үе дургузунда (1951-1989 ч.ч.) ооң кол азыракчызы чораан Юрий Шойдакович Кюнзегеш берген болганда, мен киирилде сөзүмнү кызырайн.

Саң-хөө айтырыының нарыыдааны-биле сеткүүлдүң бүдүрүлгө болгаш ону садып тарадыр айтырыы 1995 чылдан бээр дыка берге апарган. Бо 10 чылдар дургузунда номнарывысты садып тарадыр болгаш хөйгө суртаалдаар буянның ажылга Кызыл-Мажалык № 1 школазының тыва дыл, чогаал башкызы **Зоя Ооржак**, Суг-Аксы школазының хоочун башкызы, хөйгө билдингир шүлүкчү **Бавуужап Ондар**, Мугур-Аксында садыгжы **Тамара Кула**, Эрзин школазының башкызы **Вероника Далаңдай** биске улуг дузаны көргүзүп турарлар. Оларга база хөй-хөй номчукчуларывыска “Улуг-Хем” сеткүүлдүң 60 чыл ою-биле изиг байырым чедирип, мөгейип ор мен!

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

СТЕПАН ЩИПАЧЕВ

1943 чылдың эгези. Ынчан Шагаан-Арыг чеди чыл школазының алдыгы клазынга өөренип турган мен. Бижиивис латин хевээр.

Кичээлдер соонда клубка кылаштап чеде бээримге, оон эжик талазында хананы дургаар кызыл пөсте мындыг сөстөрнү хөлчөк улгаттыр бижип каан тур: “Rrontucusylykcy Ztepan Sipacofka uziq pajyr”

“Scipaciof” деп сөстү номчуп чадааш, ыдым мунуп, ынгыржаам дергилеп шаг болдум. Сөөлүндө улуг оолдардан “Щипачев” дээн сөс-түр деп “хелемечиледип” алган мен.

Дараазында кежээ клубка кижини бажы кизирт, аът бажы оргу чүве боор. Тыва чогаалчылар Сарыг-оол, Бүрбү суглар фронтучу-шүлүкчү Степан Петрович Щипачевту эдертип алган чедип келгеннер. Чыылган чон Степан Щипачевтун нүүрүндө чаалажып турар маадырлык Кызыл Шеригге, Дээди Кол командылакчы Улуг Сталинге байыр чедирип, үзүлбөс болгаш үргүлчүлөлдиг адыш часкап, ураалап, кулак уюк-ла турду.

Баштай Улуг-Хемнин нам кожкомунун секретары мээн акым Кыргыз Токан-оол С.П.Щипачевка өөрүп четтиргенин илередип, Тыва Республиканың арат чонунун гитлерлиг Германияны доп-дораан чылча шавар дээн изиг күзелин совет дайынчыларга, эш Сталинге дыңнадырын фронтучу шүлүкчүдөн диледи.

Оон соонда бир дугаарында С.П.Щипачевка сөс берген. Бүдүн зал ишти туруп келгеш, база-ла катап адыш часкап, ураалап шаг болдулар. Чыылганнарның ыт-шимээнин шеглээрин манап алгаш, Степан Петрович чугаазын эгеледи. Ол баштай бодунун дугайында чонга таныштырды.

– Мен черле хамыктын мурнунда шериг, оон соонда чогаалчы кижини мен. Октябрь революциязы өөскүп үнергеле, большевиктернин талазынга барган мен. 1919 чылда Колчак Уралды эжелеп алырга, Чапаевтин төөгүлүг дивизиязынче дезе бердим, аңаа коммунисттик партияның кежигүнүңгө кирдим. Оон дайынчы амыдыралым эгелээн: Самара, Пугачев, Оренбург..., хамааты дайыны. Ол аразында өөренип база четтигип турдум: кызыл офицерлернин курстары, педагогиктиг дээди школа, кызыл профессура институтунун литературлуг салбыры, Крымга шериг школаларынга башкылап база турдум. Ам бо-дур: Ада-чурттын Улуг дайыны, подполковник дужаалдыг мен (моюндуруунун уштарында ийи-ийи шпалдарлык чорду).

Силерниң бичии, чараш Тываңарже улуг өөрүшкүлүг чедип келдим.

Ооң соонда подполковник Щипачев Ада-чурттун Улуг дайынында байдалдарнын, маадырлыг Кызыл Шеригниң немец фашистерни канчаар соп турарын чонга таныштырды. Үргүлчүлелдиг адыш часкаашкыннары шүлүкчүнүн чугаазын катап-катап үзе кирип турду.

Кыска чугаазының соонда Степан Петрович шүлүктөр номчуп кирипти. Ол Кызылга келгеш каш-ла хонган болгай, ынчалза-даа ынча чогаалдарны кажан-иргин бижип четтигипкен кижии ийик, даңгаар-ла Тыва дугайында шүлүктөр номчуп турду:

Улуг-Хем

Он холодный, бьется у причала,
Катит воды светлые вперед,
В летниках, в снегах свое начало
Ручейками синими берет.

В поднебесных скалах Одугена
Первой струйке капля дорога.
Та земля вовек благословенна,
Где такая родилась река.

Степан Щипачевтун соонда Степан Сарыг-оол сөс алды. (Ол үеде Сарыг-оолду Түлүш Сарыг-оол дээр турган, сөөлүндө Степан апарган. Ол атты Сарыг-оол Щипачевтан үлегерлеп алган мен деп чугаалаар кижии болгай). Ол Степан Петровичиниң шүлүктериниң тыва дылче очулгаларының соонда фронтучу-шүлүкчүге тураскааткан одуругларын номчуду.

Айлаң-кушкаш С.П. Щипачевка

Акы-дуңма Совет чурттун
Амырга дег эткир үннүг
Айлаң-кужу ужуп келген,
Арат чонга ынакшылын

Аалдар, өглер кырын дургаар
Аян тудуг ырлап туру.

Эгиннелген ээр Саян
Эдээн шыпкан эзим-каскак,
Енисейниң эриин дургаар
Эрээн-шокар үнүш-чечек
Айлаң-куштун ырын дыңнааш,
Амырап тур, таалап тур.

Ынакшылдың, найыралдың
Ыры болган Россияның
Өткүт үннүг ыраажызы
Өңнүк ырын ырлаптарга,
Өкпе-чүрээм чымчаңнадыр
Өөрүшкүмнү киткедип тур.

Хостуг, чоргаар айлаң-кушкаш,
Хоюг, чылыг холуң эккел!
Улуг-Хемниң айлаң-кужу
Удавайн ырлап чедер:
Уявыстың каттышканын
Узун мөңгө ырлажыр бис.

Ооң дараазында Адыг-Түлүш Бүрбү (Сергей Пюрбю) туруп келгеш, Сарыг-оол дөргүлүг чылыг сөстөрүн Степан Петровичиге дамчыткаш, база-ла аңаа бараалгаткан шүлүүн номчуду.

Сөөлүндө дыңнаан мен, Щипачев кыштагда өглерге кирер кижин мен дээрге, Сарыг-оол, Бүрбү суглар ону Чээнекте кыштаанда чыткан ачам сугга чедиргеннер чораан. Эзир уяларлыг шорааннарлыг, кызааларлыг, кара-кара хаяларлыг дыка берге орук-ла болгай. Ол шагда машина оруу турган эвес, чүгүлө чүктүг шарылар, боттаң аъттыг кижилер чедер кыштаг-ла болгай. Чогаалчылар машинасын аалдың ырак бертинге тургузуп каапкаш, чадаг кылаштажып четкеннер дээр чораан.

Степан Петрович өгжө кирип, ооң иштин сонуургап, айтырыглар салып шаг болган-дыр. Ол авам, ачам сугга

игил, бызаанчы, орус допшулуур, мандолина, “Огонек” журнал чытканын көргөш, дыка магадаан дээр чораан.

—Тывалар черле кончуг талантылыг чон-дур — деп, Щипачев шын сеткили-биле чугаалаан. Ол дугайын авам-ачамга Бүрбү чогаалчы очулдуруп берип турган болду.

Тыва аъш-чемден Степан Петрович хан, ужа-төштү-даа эвес, курут биле тырткан-шөйүндүнү кончуг сонуургаан.

Шагаан-Арыгга ужуражылганың соонда С.П. Щипачевту эдерткен тыва чогаалчылар Тыва Арат Республиканың барыын кожууннарынче чоруптулар.

Мен ам С.П. Щипачевтуң Тыва дугайында бижээн шүлүүн борта киирип көрейн:

Тыва өңнүктеримге

Каш-ла хонгаш, шак бо черден чоруй баар мен.
Харлыг дүвү Саянда изимни ширбип кааптар.
Ынчалзажок кезээ мөңгө кады чоруур
Ынаныштыг найыралда доңнашкан бис.

Хемнер, даглар аравысты муңгаштап,
Херии Сибирь делгемнери чаптылза-даа,
Урал ажып, ырап келгеш, өөрүмнү
Уттурум чок — чүрээм-биле кады чоруур.

Харлыг баштыг Саян сынын сакты бергеш,
Катап база аалдап баар деп күзезимзе,
Өңнүктерим өвүр чарыын чурттап чоруур
Өндүр сын-даа моондак бооп кайын шыдаар.

“Ырап калдың...”

Ырап калдың. Станция, чал-оруктар,
Ында-хаая Сибирь арыы көстү-дүр
Азий уктуг карактарың арай
Астыгыр-даа бол, хамаан эвес.

Демир-орук кырында көк ыш
Дедир кеткен хепти шып чору.
Кастыктарың элээн дөстөк-даа бол,
Харын оон өскээр күзевес мен.

Карактарың одунда сылдыстар
Кааң-чаагай херелденип турда,
Улус сени чараш дивезе-даа,
Улуг дыка ону тооп, дыңнава.

Мен мынчага дээр кайгап чоруур мен. Тыва кижинин портредин делегейде С.П. Щипачевтан өске, оон артык бижээн чогаалчы черле чок. Критиктер-даа эскербейн турар-лар-дыр, ала караам соглур, мээң бодалым черле шын: *“Азий уктуг карактарың, арай астыгыр-даа бол, хамаан эвес”, “Кастыктарың, элээн дөстөк-даа бол, харын оон өскээр күзевес мен”, “Улус сени чараш дивезе-даа, улуг дыка ону тооп, дыңнава”*. Шыны-ла ол, бистернин, тываларнын карактарывыс арай астыгыр, чаактарывыс элээн дөстөгөр, ынчалза-даа бодувустуу-биле чараш бис, тоовас бис.

1943 чыл эгезинде Тыва араттың революстуг намынын улуг хуралы болган. Ачам ол хуралдың делегады кижидир, ынчангаш ооң ажылынга киришкен. Аңаа Моолдан Ю. Цеденбал кээп, Шой-Балзаңның мурнундан байыр чедирген. Ынчан ачамны Тываның арат чоннарынын маадырлыг Кызыл Шеригге 3 дугаар мөөң белээн чедирер С. Тока баштаан төлээлерниң составынга киирип каан. Аңаа чогаалчы Бүрбү база кирген.

Ол-ла чылдың февраль 23-те чазак чери фронт баар төлээлерниң болгаш фронтучу-шүлүкчү С.П. Щипачевтуң алдар кадыынга тураскааткан үделге шайлалга эрттирген.

Ук шайлалга сөөлзүрөп турда, ачамны Тока кыйгыра берген:

– Ээй, Куда, сен чүге анаа олур сен, сөөлгү дашканы көдүрт – дээн-дир.

Ынчан Тока ачамны Куда деп адаар турган.

Ачам торлур эвес, тура халааш мынча дээн-дир:

– Эргим эштер!

Щипачевту көөрүмге,

Шиитпирлиг-даа, шириин-даа-дыр

Шинелинде демдектерлиг,

Шинчилиг-даа, силиг-даа-дыр.

Ам сөөлгү дашкаларны ынак ССРЭ-ниң Ыстапаан

чогаалчызының ат-алдары дээш, иле арттырбайн, доозазын донгайтыптаалыңар, дорзуун доораптаалыңар!

Чыылганнар чир-шоң дүшкен. Тока тадыладыр каттырган орган. Адыш часкаар-даа кижиге бар, ураалаар-даа кижиге бар. Бүрбү чогаалчы ачамның ол сестерин орус дылга очулдуруп бээрге, С.П. Щипачев база каткы-иткизин төп-чайып, карманындан аржыылын уштуп эккелген, карактарының чажын чодуп орган.

Даартазында белек чедирер дээн төлээлер-биле С.П. Щипачев Москваже чанар дээш кады чорупкан. Олар Саянны эрте бергенде, Степан Петрович эш Токага мындыг санал кириген:

– Улуг башкы Ленинниң шөлүлгө эрттирген Шушенское суурнуң кыйы-биле анаа эрте бээрге кайын боор. Орта кирээлинер, баштыңчының бажың-музейин барып көрээлинер.

Борта кандыг чугаа туар боор, машиналар Шушенскоеже ээпкеннер. С.П. Щипачев база тыва төлээлер аңаа барык бүдүн хүн болганнар.

Удатпаанда фронтучу-шүлүкчү С.П. Щипачев “Шушенскоеде бажыңчыга” деп шүлүглел бижээш, ол дээш Сталинчи шаңналды алгаш, ооң бүгү акшазын Кызыл Шеригге шуптузун “дорзуун доора” берипкен.

Тывадан үнген аалчылар база С.П. Щипачев оон Красноярскиге чеде бергеннер. Аңаа хоорайның, крайның удуртукчулары тыва төлээлерниң база фронтучу-шүлүкчүнүн алдар кадынга тураскааткан шайлалга кылган. Ол орту кирип чорда, аас-сөскүр кижиге боорга, Тока база-ла ачамны тургузупкан. Ачам орта мынча дээн-дир:

– Бистер тывалар, улуг орус чон-биле чаңгыс дагның эдээн чурттаан бис, чаңгыс хемниң суун ишкен бис.

Ачамның бо чугааларын Тока меңээ үргүлчү чугаалаар чүве:

– Ачаң дээрге, аас-дылдыг, ажыл дээнде карак-кызыл, шуут ана ыглап чоруур, ажыл-херек дээш улус-биле кымчылажыптар кижиге болгай. Сээң ындыг харыың бар бе?

Ачам шынап-ла ындыг кижиге – сиген, тараа ажаалгазынче кирбээн кижилер-биле хан-чинге чедир сокчуптар. Сөөлүндө Улуг-Хемниң Хендергеде совхозтун директору Биче-оол Кыргысович Монгул-оол ындыг турган. Арагачы-

ларны сугар бичии кара-бажыңчыгааштыг, эзирик херээжен-нерни машинага олурткаш, Ажыг-Караның кургаг ховузу-нун ортузунга эккеп төптөр. Сергезиннер!

С.П. Щипачев-биле мен база ужурашкан мен. Ынчан 1964 чылдың чайыны турган чүве. Тываның Совет Эвилелинге эки тура-биле каттышканының 20 чыл оюн демдегледип турдувус. Ол үеде Москвага Тываның хүннери эртип турган. Дыка хөй аалчылар аңаа чеде берген бис: үлетпүр-бүдүрүлгелерниң болгаш көдээ ажыл-агыйның мурнакчылары, артистер, чогаалчылар, композиторлар, чурукчулар, бот-тывын-гыр уран чүүлдүң мастерлери.

Ынчан Москвада чогаалчылар эвилелиниң бажыңыңга совет чогаалчылар-биле ужурашкан бис. Оларның аразында С.П. Щипачев база бар болган. Бистер С. Сарыг-оол, С. Пюрбю, Ю. Кюнзегеш, мен суглар аңаа С.П. Щипачев-биле кады олурдувус. Степан Петрович ылаңгыя С. Сарыг-оол, С. Пюрбю-биле кончуг чугаалажыр кижичораан. Чүге дээрге 1943 чылда Тывага-ла танышкан өңнүктер болгай.

Бирле чай аразында Степан Петровичиден айтырдым.

— Силерниң фамилияңар кончуг ховар ат-тыр. Ол кайын тыптып келгенил, Степан Петрович?

— Уралда мээң төрүттүнгеним Щипачи деп суур бар. Ооң чурттакчыларының барык хөй кезии Щипачевтар болгай.

— Бисте база ыңдыг. Бай-Тайгада шупту хертектер, Барыын-Хемчикте, Чөөн-Хемчикте — ооржактар, кууларлар, монгуштар. Мен тыва арат малчын Кудажының оглудур мен. Ачам ам-даа бар.

— Эки-дир — деп, шүлүкчү чугаалады — Ачаңны утпаан мен, билир мен. Кончуг чечен дылдыг кижичораан. Сен чогаалчы сен бе?

— Ийе, чогаалчы мен, Степан Петрович.

— Ыңдыг болур-даа ужурлуг — деп, шүлүкчү чугаалааш, меңээ байыр чедирди.

Ону черле утпас мен. Ынчан С.П. Щипачев Москваның чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы турган.

1980 чылда Степан Щипачевтуң “Ынакшылдың одуруглары” деп ному тыва дылга үнген. Ында мээң очулгаларым база бар.

Ам Степан Петровичиниң тыва дылда каш шүлүктөрүн
маңаа киирип көрейн:

“Өлгей мен аан, чылдар ужуп эрткилээй аан...”

Өлгей мен аан, чылдар ужуп эрткилээй аан,
Өлгөн сөөк бооп, кезээ шагда чыткай мен аан.
Кызыл-бут кыс аян шөлгө чедип келир,
Чевег богун доозунналдыр силгиптер мен,
Кыстың будун изин пор бооп чичнептер мен,
Чечек болуп чодаларын суйбаптар мен.

(Очулдурган М. Кенин-Лопсан).

“Ажыл, чааның динмидинде...”

Ажыл, чааның динмидинде
Алдар аттыг ишчилер бис.
Алдынналган келир өйгө,
Ажы-төлгө адааргаар бис.

Ол чөп. Ынчалза-даа биске олар
Оон артык адааргаарлар! —
Үүлевистиң мөңгө быжыын
Үе бүрүн мөңгежидер.

(Очулдурган Ю. Кюнзегеш).

“Чамдык эрлер сенче көргөш...”

Чамдык эрлер сенче көргөш,
Сарыын кузуп алгайлар аан.
А сен харың кызырба-даа,
Арның сыгыын санава-даа.
Хензиг соокта бырыжа бээр,
Херээженнер база турар.
Сенден эргим, чассыг киж
Черле тыппас үрөн-дир мен.

“Чүлдү-чүрээм караңгылаан...”

Чүлдү-чүрээм караңгылаан,
Чүнүң-биле аргалаайн.

Оттуг караан чажынга-даа,
Ошкааныңның изиинге-даа,
Бүгү шынчы сөзүңге-даа
Бүзүрээрим берге кылдыр
Хүннээшкин деп чөнүк куръяк
Хүннүң, даңның үттеп каапкан.
Хүннээшкинниң өзү кара,
Хүрүмнүгнү дыңнаваңар.

“Ынакшылды туюлундан камнап чоргар...”

Ынакшылды туюлундан камнап чоргар,
Ыраан тудум каш дакпыр үнелеңер.
Ынакшыыры чүгле чылыг куспак эвес,
Ыржым дүне селгүүстээри база эвес.

Кады кырыыр назынында чуртталгага
Хар-даа, чаъс-даа, ажыг-шүжүг чүү-даа турар.
Ынакшыыры эки ырга демейп болур,
Ындыг ырны чогаадыры белең эвес.

(Очулдурган К-Э. Кудажы).

Мен С.П. Щипачевтун оон-даа өске шүлүктерин очулдурган мен. Ооң бодунуң дугайында “Хадың чулуу” деп уян, чымчак хөөннүг тоожузун кайгамчык магадап номчаан мен.

1978 чылда “Огонек” журналды ажыдып олуарарымга, ында “Хүргүлек” деп шүлүк чор. Авторнуң ады база Степан Щипачев.

Билир-ле болгай мен, С.П. Щипачев “Хүргүлекти” 1943 чылда-ла Тыва чорааш бижээн, ол чогаал тыва дылче база очулдуртунган. Кайгай бергеш, ылаптап номчудум: ол “Хүргүлек” деп шүлүктүң чаа редакциязы болду. Оон-на Степан Петрович чогаалдарыңга катап-катап эглип чоруур, бодунга ол хире шыңгыы негелделиг кижидир деп билдим.

ЧАРЫЛГА ШЕРИИ

(Шериг ырларның тывылганы)

Каан, изиг чайның бирле дунааргай ышкам хүнү. Ынчан Хем-Белдирииниң кудумчуларында хөй шимчээшкин-даа чок, ол хиреде хүннүң изиинден ында-мында черлер чарылгылай бергилээн. Хензиг-ле салгын үрерге, кудумчунун доозуну буртуңайнып, ында-мында казыргы бөөлдени бээр.

Бичии дыш аразында янзы-бүрү айбы күүседир дээш, изиг хүнде шылап-могай берген оолдар сугга серииттенип, довураан аштанып алыр дээш хемче маңнажыпканнар. Олар идик-хевин хем кыдыының сайының кырынга ужулгулап каапкаш, сугже хары угда мөйт кылдыр киир халчы бергеннер. Оларның бирээзи сай кырында ойталап чыдып алган, бажын хөйлеңи-биле хөлөгелей шып алган, ырлап чыткан.

Чазак черге бараан болган, о-оо-ой,
Чалыы боттуң кээргенчиин, э-ээ-эй.
Чаалыг черге туткаш кирер, о-оо-ой,
Чаъс-ла октуг ланчыы боомну, э-ээ-эй...

Оолдар аңаа улаштыр шупту ырлажы берген. Хем эрииниң сериин салгыны, Улуг-Хемниң чалгыы-биле чаржалашкан дег, оолдарның ырызын эрикти куду шуудуп турган.

Белдир черге бараан болган, о-оо-ой,
Мен-не боттуң кээргенчиин, ээ-ээ-эй.
Берге черге туткаш кирер, о-оо-ой,
Беш-ле октуг ланчыы боомну, ээ-ээ-эй.

Оолдар хөөрежир, ырлажыр дээш, эрик кырындан сайны казырады базып бадып орган чазак чериниң бир даргазын эскербээннер:

— Күжүр эрлерни аарай, чазакка бараан болуп турары бо ышкажыл. Серииттенип, дүш чок ырлажып чыткылаар — деп, ол чемелей каапкан.

Оолдар тура халышкаш, идик-хевин буу-хаа кеттиниң, эде-хере тыртына бергеннер.

— Кай, силер чарылга шерии болганыңарга хомудап турар силер бе? Боттарыңарны аажок кээргеп аан..? — деп, дарга шыңгыы-даа бол, кыжыра аарак айтырган.

— Чок, дарга, анаа-ла бо оолдарның баштактанып ырлап турар ырызы-дыр ийин — деп, оолдарның бирээзи арай эпчоксунуп харыылаан.

Ол үеде Тывага репрессия чыды келбээни эки бооп, дарга ук ырның ханы утказынга, харын-даа, кадалыр чүве тыппайн, хем кыдыын өрү сайны казырады базып чорупкан.

Тыва арат чазаа чаа-ла тургустунган соонда, чазак черинге ыңай-бээр чугула бижик-документилер дажыыр, ыңай-бээр янзы-бүрү айбы күүседир чарылгачылар деп албан-хүлээлгелиг кижилер херек апарган. Баштай он хире чиик адак кашпагай оолдарны кожууннардан шилип, чыып алган, чамдык оолдар боттары эки тура-биле четкилеп келген. Өскелерден ылгалыр кылдыр оларга шупту чаңгыс аай кара-көк өңнүг хептер, ындыг өңнүг довурзак бөрттер даарадып берген. Ол чарылгачылар деп улустуң кылбас-күүсетпес ажылы-ла чок: ол-бо борбак бажыңнар, ындамында аразын ырак-ырак кылдыр тиккилеп каан өглерде албан хаап олурар даргалар аразынга бижик чедирер, хурал-суглааже чар тарадыр. Чамдык даргаларның чурттап орап өглериниң хуу ажылын база кылыр, хемден суглаар, арыгдан ыяштаар дээн ышкаш, өске-даа өг ажылын кылып, харын-даа хөдел хевирлиг суг апаар. Чарылгачыларның эңне сонuurгаар ажылы — кожууннар үнүп, ында дарга-бошкаларга дүрген чедер бижик дажыыры. Ындыг таварылгалар болу бээрге, чарылгачылар амырай бээр. Албан чериниң кончуг аъдын эзертеп мунупкаш, ланчыы боону чүктеп-кеш, куштуг чагааны хойлапкаш, халдып-ла үнер. Херектиг черинге чедер чагааның хавының даштында куш чүү чуруп каан болур. Ужар куштуң дүргени-биле чедер черинге чедирер дээни ол. Ону куштуг бижик дээр. Чарылгачы оозун өртөөл даамалдарыңа көргүзерге-ле, олары доп-дораан улаг аъдын солуй шаап бээр. Чарылгачы оон улаштыр тутсуп-ла

орар. Чагааны чедирер черинге чедиргеш, оон харыызын хойлапкаш, база-ла орук дургаар өртөөлдөргө улаглап чорааш, Белдирге хап кирип келир. Ол назы халыынынын үезинде оолдарга эң-не таарымчалыг алдар-хүлээлге турган.

Чоорту чарылгачыларның албан-хүлээлгези нарыыдап, оларның саны база өскөн. Он кижиге турганындан чээрби ажа берген. Оларны ам чарылга шерии дээр апарган. Чаа догуннаан чазак яамылары деп албан черлери тургустунгулаан. Ол дээрге: Даштыкы херектер яамызы, Иштики херектер яамызы, Шүүгү яамызы, Шериг яамызы болур.

Оларның бирээзи — шериг яамызы аныак республикада шериг херээ ам-даа шуудап чогуваанындан түр када дүшкөн. Оон эрге-хүлээлгезин Иштики херек яамызы чоруда берген. Ол яамыга кызыгаар камгалалы база хамааржы берген болгаш, чарылга шериин хайгыылынче база үндүрүп турган.

Ол чаа үениң езу-чурумунга таарзынмаан чамдык араттар бо-ла удурланып, ында-мында сүлчээлежи, харын үймээн-даа үндүргүлөй бээр. Ынчан кайда-даа делегей байдалы кадыыраан, төрө херээ өскерлип турар үеде чаа езу-чурум камгалалының айтырыы шыңгырап кел чыткан. Ында-мында үймээн үнгөн кожууннарже чарылга шериин ок-боо-биле чепсеглээш, ол үймээнни басып чавырылдылары-биле бо-ла аъткара бээр апарган. Ынчан чаа-дайын деп чүве көрбөөн, адаан-өжөөн дээш аткылажып чаңчыкпаан чалыы оолдар боттарының кожууннарынче үнүп, боттарының-на таныыр, билир кижилеринче ок-боо аннып, селеме чаяр деп чүвеге тааржып чадап турганнар. Ынчалза-даа шериг дирткен соонда, шериг хүлээлгезин күүседир апаар. Оон-на ужурундан чарылга шерииниң чамдык дайынчыларының ырлаар ырызы безин бир янзы апарган. Оозун олар дарга-бошкаларга дыңнатпайн, бүдүү ырлажыр турганнар:

Дедир аккан Улуг-Хемни
Теспеп эртер — белең-не ийин,
Дээрбек сыптыг селемеден
Канчап чарлыын, чооп чарлыын.

Соңгаар аккан Улуг-Хемни
Чортуп кежер — белең-не ийин.
Солуп октаар ланчыы боодан
Чооп чарлыыйн, канчап чарлыыйн.

Чарылга шерииниң албан-хүлээлгези улам нарыыдаан. Шериг херээниң яамызы катап тургустунуп эгелээн. Чурттун камгалап күжүн шыңгырадыры-биле үргүлчү турар, тускай шериг езу-чурумнуг доктаамал шериг тургузарын чазак шиитпирлээн. Тускай доктаал үндүргөш, чарылга шериин өзөктөй шериг сургуулунга өөрөдир аныяк оолдарны кожууннардан шилип, чыып, оларны шериг езуга өөрөдир тускай командирлерни баштайгы үеде партизан дайынының киржикчилеринден тускайлап эгелээн. Ооң-биле кады шериг чөвүлөкчилери деп албан-дужаалдыг командирлерни Россиядан чалап эккеп турган. Араттың революстуг шерии-ниң эге таваа ынчалдыр тургустунуп кел чыткан. Баштайгы тыва командирлерни Россияның шериг школаларына белеткей берген.

Чалыы хоорай Хем-Белдирииниң ээр-дагыр кудумчуларынга чурум езугаар чыскаалыпкан, чаңгыс аай шериг хептерлиг шериглер марштап эгелээн. Кудумчунуң довураа шериглерниң чаңгыс аай тепсээшкининден буртунайнып, аас-думчукче дывыржып турза-даа, шериглер кылаш аайы-биле көдүрлүүшкүннүү кончуг база бир чаа ырны ырлашпышаан, марштаар апарганнар.

Дөртөн аътты чарыштырган
Дөңгеликтиг Дөгээ-Баары,
Дөртөн шериин чыскаап сургаан
Төп-ле черде дөрт-ле яамы.

Бежен аътты чарыштырган
Бедик чаагай Дөгээ-Баары,
Бежен шериин чыскаап сургаан
Белдир черде беш-ле яамы. Бирээ, ийи, үш!

Шериг сургуулу элээн шуудап бар чыткан. Шериглер мунар шыырак аъттарны кожууннардан өң-чүзүн аайы-биле

чыып, дайынчылар чаңгыс чүзүн аъттарлыг апарган. Чыскаалып алган аъттыг шериглер узун савааш бажында быжыглап каан хей-аът тугу деп үш-булуңчук кызыл тукчу-гаштарны тудуп чоруурлар. Ол хей-аът тугу шынап-ла аныяк шериглерниң хей-аъдын көдүрүп, чаа-дайын болу берзе, оларның чалданыш чок тулчуурунун демдээ болуп турган. Чыскаалган аъттыг шеригни эң идепкейлиг, аваангыр, кашпагай дайынчы баштап чоруур. “Баштың аъттын изи-биле, Мандал-оолдун соо-биле, араттың аъттыг шерии атакаже марш!” деп команда үнери билек, дайынчылар хат-салгын дег, кизиредип-ле үнер. Идепкейлиг аваангыр дайынчылар Мандал-оол, Мандаржап, Бадыжык олар кезээде мурнунга чоруп, шериг өөредилгени углап-баштап чорааннар.

Шериг сургуулунга хөй-ле чаа мергежилдерни аныяк дайынчылар шингээди ап турганнар. Аъттыг шериг кижиги аътты канчаар мунарын, аңаа канчаар шаварын өөредип турган. Алызындан аътка чоок азияаттар, аъттың бүгү чоруун дески билир-даа болза, шериг аъдын мунары бир өске, шериг команда-биле чоруур болганда, чаа шериг арганы оолдар шингээди алыр дээш кызып-ла турганнар. Аъттың кара маңы-биле халдып оргаш, селеме-биле хаак кезери бир солун өөредиг ол. Оон аңгыда ланчыы боо-биле караны часпас адаары, марштап, кылаштап, оң, солагай эргилип, дескинерин безин негелде езугаар шын күүседир дээш хүнзедир шырбайып кээр. Командирниң дужаалынга канчаар харыылаарын доктаадып алыры база белем эвес. Аныяк дайынчыларга эң солун өөредиг — селеме долгаары. Шериг сургакчы ону көргүзүп, селеме долгай бергенде, чүгле сыылаар. Командирниң долгандыр чайып турган селемези көзүлбес, бир-ле тудуш дээрбек хүн-хүртү тырыкыланып турган дег болур. Аткаан оък ол дээрбекке кайтыгып, өскээр чаштап, дайынчыга кандыг-даа хора чедирбес. Солун болгаш ажыктыг өөредиг.

Аныяк оолдар шериг сургуулунга күзелдиги-биле боттары кээп өөренип турган. Мурнунда дөртөн, беженге санаттынып турган шериглерни ам чүстөр-биле санаар апарган. Доктаа-

мал шеригни уштап-баштаар тускай өөренип алган командирлер база немешкен.

Шериг сургуулу шыңгыы негелделиг, сагылга-чурумнуг, ревшеригжи каяа-даа үлегер-чижек болуп, кандыг-даа берге байдалга девидеп кортпас, аймааравас, шын шиитпирни тып аптар кылдыр командирлер өөредип турган. Шериг черинге чеже-даа шыңгыы чурум турган болза, аныяк оолдар кежээлерде дазылгаларынга чедип келгеш, ол-бо одажып, кымның хүндүс канчаар шериг сургуулу өөрөнгенин коптаржып, чамдыктары командирлер өттүнүп командагылаар: “Узун шаш! Кыска шаш!”, “Маңнап марш! Союп марш!” дижип, алгыржып-даа турарлар.

Бир кежээ оларның бирээзи, ылчың-баштак, эки өөредилгелиг, эрес кашпагай дирткен Белек-оол эртежижик-ле, удуур дужаал бербээнде идик-хевин уштуп каапкаш, орнунуң кырынга ойталап чыдып алган, бар-ла шаа-биле алгырып ырлап чыткан:

Дөрттен ытты чарыштырган
Дөңгеликтиг Дөгээ-Баары...

Оолдар шир-шоң каттыржып, аңаа улаштыр алдан, бежен ыттар, ынча санныг шериглер кылдыр ырлажып, хөктеп турганнар. Дежурный командир ажык соңга өттүр оолдарның ол баштак ырызын дыңнап кааш, дазылгага арны хуула берген кире халып келген:

— Кай, аъттар орнунга ыттар мунуп, чарыштырып тур силер бе, а Төп хорааны кымнар баштаар деп ырлажыр силер? — деп, шыңгыызы кончуг айтырган.

Белек-оол орнундан тура халааш, идик-хеп, бажында бөргү чок езулавышаан, илеткээн:

— Буруулуг болдум, эжим командир. Анаа баштактанып ырлап чыттым...

— Шериг кижии кажан-даа баштактанып болбас. Ол дээш сеңээ шыңгыы харыысалга хүлээдир апаар — дээш, оолдарны одурту көргөш, сүрлүү кончуг базып үне берген.

— Оода чоп эмин эрттир алгырып ырлаарың ол. Даштыгаа турган командир безин дыңнап каапкан. Черле бирле чүве үүлгедип алган чоруур кижии бо, ам ынчап

шииттирерин ол-дур ийин — деп, оолдар эжин кээргей аарак чемелей берген.

— А силер чүге улам хөөктүрүп, бежен, алдан ыт дижип ырлажы бердинер. Силер эвес болзунарза, командир чаңгыс мээң үнүмнү канчап тода дыңнап каар чүвөл — дээш, Белек-оол шоолуг-ла тооксаваан. Ынчалза-даа ол даартазында шииткелди чүктеп үнгөн. Харын-даа политиктиг херекке онаашкан. Ону анаа-ла оюн-баштак ыры ужун он хонукта шериг кара-бажыңга оорар кылдыр шиидип каан. Хүнде стакан суг, кескинди хлеб чип чыткан эжин оолдар кээргээш, бүдүү чем кирип берип турган.

Шериг сургуулу улам нарыдап, чурум-сагылга улам шыңгырап орган. Кайнаар-даа баарда чыскаалыпкаш, “Дөрттөн аътты” ырлашпышаан, марштап билир. Шериг маршка тааржыр тускай ыр чок болганындан, ол дөртөн аъттары ам-даа чарышпышаан, дөртөн шерии ам-даа марштавышаан. Чүглө ооң чамдык сөстери чаартырган.

Дөртөн шериг турган-на бис,
Төре херээ камгалаан бис.
Төре херээн баштап оорар
Төп-ле хораа делгерезин!

Алдан шериг апарган бис,
Ада-чуртту камгалаан бис.
Албаты чон баштап оорар
Арат чазаа делгерезин!

Аныяк күрүнениң турум байдалын камгалаар ревшеригиниң чаа утка-шынарынга тааржыр чаа ырлар ол үеде негеттинип келген. Ынчан ыр чогаадыр деп сөстөр ажыглалга кирбээн. Кандыг-бир чаа ыры тыптып кээрге, ону ол-бо кижиниң чогааткан ырызы дивес, ол-бо кижиниң эң баштай ырлап үнүп келген ырызы дээр турган. А “автор” деп сөстү улус билбес-даа. Араттың революстуг шериинге ооң чаа байдалынга тааржыр ырны бодап тывары негеттинип келген. Чаа ыры бодап тывар дээш аныяктар чижип, маргыжып-даа турганнар. Ынчан, ооң мурнунда нам школазынга өөренип тургаш “Кайгамчыктыг интернационал”, “Дарлат-

кан арат” болгаш өске-даа чаа ырларны бир дугаарында ырлап үнүп кээп турган Ондар Седип-оол (сөөлзүредир Танов Седип-оол) бо удаада база куруг үнмээн. Утка-шынары ревшеригге шынап-ла тааржыр чаа ыры тыптып келген. Седип-оолдун эң баштай ырлапканы ол ыры шериглер ортузунга дыка дүргөн тарай берген.

Хамаарышпас эргевиске
Халдап кээри магат-ла чок,
Камгалакчы арат шерии
Кажанда-даа белен турар.

Тускай турар эргевиске
Дужак болур магат-ла чок.
Дузалакчы арат шерии
Тутчуп кирер — белен-не ийин.

Даштыкының, иштикинин
Дайзыннары семеп келзе,
Дайынчы-ла ревшериг
Дадай дивес тулчуп кирер¹.

Бо ыры чүгле чаа утка-биле эвес, тургузуг талазы-биле база ылгалдыг. Мурнунда ырлар улусчу чаңчыл-биле ийи-ийи куплеттерден тургустунган болза, бо ыр үш куплеттен тургустунган, аялгазы база бир янзы болган.

Ынчан тыптып турган ырларның авторлары бар-даа болза, оларның аттарын каяа-даа бижип демдеглевейн турган, олар парлалгага үнмейн, анаа-ла аас-биле тарап нептереп турган. Ынчангаш олар шеригниң аас-чогаалы бооп артып калганнар. (Сөөлзүредир тыва бижик тыптып, парлалга сайзырап эгелээнде чамдык улустун ырларынын авторларын олар чурттап турда илередирин оралдашса-даа, ол ырларның авторларын солустуруп турганын С.Т. Танов сактып чугаалап турган).

¹Бо ырны С.Т. Тановтун бодунун сактыышкынындан автор дыңнап бижээн.

Ынчан эн-не нептереңгей турган шериг ырлары бүгү чонга дүргөн тарап нептерей берген. Оларны кызыл-өглөргө, бот тывынгыр уран чүүл бөлгүмнериниң концерттеринге үргүлчү күүседип турган. Ынчалза-даа ревшериг марштап үнүпкенде “Дөртөн аъдын” ырлашпышаан турган. Ол ырның аялгазы марштаарыңга эң таарымчалыг турганы ол.

Араттың революстуг шерииниң күш-шыдалы, дайынчы шинээ улам күштелип, чурттуң идегелдиг камгалакчызы апарган. Аъттыг шеригге ам чадаг шериг кезээ немешкен. Ооң соон дарый танкычылар звенозу, ужал чүүл звенозу база көстүп, курсантылар белеткээр школа база ажыттыңган. Совет Эвилелиниң аңгы-аңгы хоорайларыңга шериг школазының дайынчы мергежилин чедип алган каадыржаан тыва командирлер ээп кээп, ревшеригни башкара бергеннер. Сураглыг тыва шериг удуртукчулары генерал Семен Данилович Шоома, подполковник Семен Хунаевич Севээн, майор Эртине база баштайгы тыва ужудукчу Чооду Кидиспей болгаш өске-даа командирлер шериг мергежилинге дайынчыларны билдили-биле удуртуп турган. Ынчан ревшеригниң бот тывынгыр уран чүүлүнүң идепкейлиг киржикчизи Оюн Мунзук (М.Мунзук) профессионал артистиң мергежилин чедип алыр дээш Москваның театр училищезинге өөренири-биле чеде берген. Ынчалза-даа ол озалдап калган болган. Дедир Тываже чанар деп турда, ону ынчан Москвага Тываның элчини турган Седип-оол Танов дедир чорутпайн, танк училищезинге өөренир кылдыр чугаалажып каан. М. Мунзук училищени чедиишкинниг доозуп алгаш, баштайгы тыва танкист болуп ээп келген. Ынчалза-даа ооң төрүмелинден талантызы уран чүүлче тыртыла берген. Ол ынчан шеригге чаа организастантыңган үрер хөгжүм кезээнге ажылдап киргеш, Москвадан шериг хөгжүм удуртуру-биле чедип келген Израилевич база Красный суглар-биле кады үрер хөгжүм кезээн удуртуп ажылдай берген. Үрер хөгжүм кезээнге музыкага сундулуг аныяк оолдарны чыып алгаш, өөредип турган. Хөгжүмге өөрениичел аныяк оолдар Канчыыр-оол, Норбу, Бады-Сагаан, Камаа, Арбай-оол суглар, үр-даа болбайн, хөгжүм херекселдеринге ойнап

өөренип апкан. Оларнын холда туткан хола хөгжүм херекселдери хүнге чылчырыкталдыр кылаңайнып, чыскаалып алгаш марштаан шеригниң бажынга сүрлүү кончуг чаңгыланып турар апарган. Шериг хөгжүмчүлөр хөй-хөй чаа марштарны, ырларны ойнап, концертерге киржип, паркка танцы үдөп, байыр чыскаалдарга бо-ла динмиттелген турар. Оларнын репертуарында музыка чогаалдары хөй-даа болза, баштайгы шериг фольклор “Дөрттөн аъттың” аялгазы кол черни ээлеп турган. Ол дөртөн аъттар бо үеде национал байырлалдар хүннеринде чаңгыланып, атчыр-датчыр хүрешкен мөгелерге сүр күштү немең, оларнын хөй-аъдын көдүрбүшаан. Баштайгы шериг фольклор чон-биле кады чурттавышаан.

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН

КЫРГАН-АВАМ ЧУГААЛАРЫ

Уруглар чыглыр өг

Дуңмаларым! Мен чаш чорумда парлаттынган календарь чок турган. Кандыг байыр кажан болурун кырган-авам чугаалап бээр. Агаарнын кандыг болурун база кырган-авам баш бурунгаар чугаалап бээр. Ачамнын иези кырган-авамнын чогуу адын билбес мен. Мен бичии чорумда улуг кижилерниң адын дорт адавас чүве. Кырган-авам шолазы Семис-кадай, дөңгүрертир чүлүдүп алган бажында чаңгысдаа кара дүк чок.

Кырган-авам өө Кажалыг аксында кыштагга турган. Кырган-авам өө бир улуг дыт дөзүнге турган. Кырган-авам өөнге бичии кыстар, оолдар чыглыр бис. Кырган-авамнын чодураалыг чөкпээн чиир дээш чеде бээр бис. Кырган-авам кижилерниң бүрүзүнге чудурук дег чөкпээн бузуп бергеш, элдеп-эзин чугааларын чугаалап бээр, ону кедергей сонуургаар турган мен.

Бажым агара бергеш, Кажалыг аксында эрги кыштагга чеде бердим. Эрги чурт ээнзиреп калган. Кажалар бузулгулаан. Өглер орну төгөриктелип чыткылаан. Кырган-авам шагдала “кызыл-дустан”, өөнүң орнун кызыл дыт харап

көрүп турар болду. Кырган-авамның өөнүн орнун көргөш, ооң буянның чугааларын база катап сактып келген мен.

Бичии дунмаларым! Кырган-авам чугааларын дыңнап көрүнерем.

Хүн өгленири

Бистиң аалывыс Кажаалыгга кыштаар. Авам суг-биле кады кырган-авамның өө турар. Ачам акыларымны эдертип алгаш, алды сүрүп чоруй барганнар. Бистиң аалга кырган-авам биле авам улуг кижилер бооп арткан. Бистиң Кажаалыгга бир кончуг айыыл келир турган, ол болза чотканныг хат чүве. Чоткан шуурган кажан келирин кырган-авам баш удур билип алыр аргалыг турган, ону сактып келгөш, ам-даа кайгаар мен ийин.

— Хүн өгленип тур, дээр чүдөрээр дээн боор. Чотканныг хат келир деп барган-дыр. Инектерни бора талдыг ой иштинче киирер, оглум. Хойну бөгүн одарынче үндүрбес, кажаа иштинге тургузар, долгак сиген каап бээр — деп, кырган-авам бир эртен чугаалаар болду.

Канчап өгленип турар өг боор деп бодааш, дээрже көрдүм. Хүннүн кыдыын долгандыр чөлээш куржапканзыг болду. Сактырымга, ол чөлээш кызылзымаар болду. Харлыг кыжын канчап чөлээш тыртып турар хүн боор деп элдепсинген мен. База катап топтап көрдүм. Хүннүн кыдыын долганган чөлээш улам улгадып бар чор. Улуг чөлээштиң ортузунда хүн чырып турар болду. Хүн өгленгени ол деп чүвени бир дугаар билгеним ол ийин.

Инектерни бора-бора талдарлыг чоога иштинче ай деп келдим. Авам бир хап кужур эккелгөш, оъттуг-оъттуг талдар дөрзунга бысканнай чажып кагды. Инектер кужур чыдын билип апкаш, хийктелип турганын соксадып, кужур төккен черге мөөңежи бердилер. Ырак одардыва чоруксап турган инектерни авам кужур чыды-биле алаактыргаш, аал чанынга доктаадып алды.

Авам мени эдертип алгаш чанып келди. Кырган-авам хой кажаазының аксын черзилеп турар болду.

— Бир долгак сигенден хойларга каап бер — деп, авам чугаалаады. Мен бир долгак сигенни дыт будуундан курусук-

биле дүжүр идипкеш, кажаа дөрүндө улуг аксыга селестелдир азып кагдым. Макыгайнып турган хойлар шимээн бардылар. Хой кажаазындан үнүп келдим. Өдектиң богун хат бөөлөп туру. Өггө киргелек чорумда, чотканның шуурган кааңайнып келген. Өгленген хүнче дүрген-не көрдүм, чүү-даа көзүлбөс болду. Аал коданын харлыг дүвү хөмө ала берген болгаш чоткан шуурган чоон дыттарның кургаг будуктарын кызырадыр сый соккулап туар болган. Дүрген-не өгжө кире халыдым.

Кышкы эртен бистиң Кажаалыгга өгленген хүн көстүр болза, чотканның шуурган албан келир деп чашкы шаамда билип алган мен.

Хүн кулактаныры

Даңгаар эртен хүннүң ол-бо талазынга чөлээш кулактар көстүп келир.

— Хүн кулактанырга, дээр чүдөрээр болгаш бораңнаар — деп, кырган-авам чугаалаар.

Мен бичии чорааш, хүн кулактанып турарын көргөш, кургаг будуктар чыып, өг чанынга оваалай бээр мен. Шай хайындырар авамга дузалажып турарым ол-ла болгай.

Кызыл хүн

Шала кежээ, хүн даглар бажынга олуруп чорда, кыдыгларын долгандыр хоюг, кызыл хаяа соргакталы бээр.

— Кежээкиниң кызыл хүнү чылып келирин оштап туар — деп кырган-авам чугаалаар.

Часкаар чазын кежээкиниң ыржым өйдө кызыл хүннү көргөш, эмин эрттир амыраар чораан мен, чүгө дээрге кыштагдан чазагдыва көжер үе келгени ол-ла болгай. Мен бичии чоруур шаамда бир чурттан өске чуртче көжери дээрге улуг байырлал болур чүвө.

Тодуг ай

Айның чаазы, айның эргизи дижир. Бир ай төнерге, база бир ай үнер. Айның чаазы дээрге көстүп кээрге, кырган-авам кончуг топтап көөр чораанын утпаан мен.

– Ай үнүп келген, чоонзумаар эңмектиг-дир. Тодуг ай-дыр. Бо айның дургузунда чылыг хүннер болур — деп, кырган-авам чугаалаар.

Дээрде үнүп келген ай оттукка дөмейзимээр болгаш чоонзумаар көстүр болза, оглаа кулунчак дег өдөк долгандыр дешкилеп чораан мен.

Арган ай

Шагның дөрт ээлчээнде көжүп-дүжүп чораан улуска айның дузазы дыка улуг чораан.

– Айның чаазы дээрде көстүп келген-дир, шала чингежек ай-дыр. Арган айның дургузунда соок хат хадыыр азы дээр бораңнаар — деп, кырган-авам чугаалаар. Арган ай дээниниң алыс ужуру болза, хар чаар, чаъс чаар, оон кедерезе, долу дүжер, халаптыг чоткан келир дээни ол-дур.

Айның чаазы шала шилгедек көстүргө, мен идик-хевимни кончуг хумагалаар турган мен.

Сылдыс караа

Мен бичии чордум. Сылдыстар дүне көзүлгөш, хүндүс чиде бээрин дыка кайгаар чордум. Кежээ дүжерге, кырган-авам мал-маганын ончалааш, дээрдиве хайгаарап көргүлээр чораан.

– Сылдыс караа чидигленип тур, соок дүне болур боор. Анай, хураган, бызааны чылыг кажаага киирер — деп, кырган-авам чугаалаар.

Бичии чорааш улуг кижилерниң чугаазын кончуг дыңнаар чордум. Бичии чорааш кырган-авамга дузалажыр чордум. Анайларны, хураганнарны болгаш бызааларны кажаалажыр чордум.

Сылдыс караа чидий бээрге, тооргу кежиниң кырынга чыдып алгаш, ачамның койгун кежи хөрөктээжин эштип хонар мен.

Торга үнү

Кызыл чинзелиг кара торга бистиң кыштаавыс чанында куу сырага бо-ла көстүп келир турган. Кара торганың үнүн

дыңнааш, кырган-авам кандыг хүннер келирин бүдүү билир чораан.

— Кара торга сыыладыр эдер болза, соок дүжер. Кара торга-каргыраалап эдер болза, чылыг дүжер — деп, кырган-авам чугаалаар.

Чашкы шаам сагыжымдан ыравас. Кара торганын сыылааш үнүн дыңнааш, өг чанынга ойнап чордум. Кара торганың каргыраалаан үнүн дыңнааш, хемден доштаар чордум.

Саая МАЙНАК

ДУРУЯЛАР УЖУП ТУРДА...

Тоожу

Эгези №1-2, 2006 ч., “Улуг-Хемде”

Машина чанынга ужуражып, хол тутчуп экилежиپ турда, Саян-оол баглааш чанынга чедип келген. Чүрээ саргып, улусче көрүп, аъдын баглап чадап турган.

— Оглуңар дуу ол-дур. Хой кадарып хүнзээш, аштаан боор — дээш, Саян-оолдуң кырган-ачазы Даваа-Серен холу-биле айтып көргүскен.

— Аътка шаап, хой кадарып турар улуг эр ышкажыл. Узун-шыыраан, мээ дөмейин аа — дээш, Валерий Иванович Самбуу оглунче кылаштап орда, оозу дорт көрүп алган турган. Кезек када карактары чивеш дивейн, кайгажып турганнар.

— Оглу-ум... — дээш, Самбуу Саян-оолду бөле-хаара куспактап алгаш, бажын суйбап турган.

Саян-оолдуң үнү чидип калган, көрбээн ачазынга чыыра куспактадып алган тургаш, шүжүнейни бээрге, карактарының чажы ачазының хөрээн куду, Самбуунуң оглунуң чөвээзинче дамдылап эгелээн. Школага өөренир кылдыр өзе берген оглун, чаш оол ышкаш көдүрүп алгаш, улузунуң чанынга чедип кээрге, оозу кожа туруп алган. Ооң карактарының чажын чода бергеннер. Кижиги бүрүзү оларже кайгап турган. Оларның сагыш-сеткили өөрүшкүдөн чырый берген. Саян-оолдуң кырган ада-иези, чернин черинде ийилээ арткан

ышкаш, азырап өстүрүп алган оглунче көжээлени берген көрүп турган. Адар-оол биле Чечектин өөреникчи оглу, үш харлыг уруу акызын “Чорба” дээнзиг, карактары кылайжы берген турганнар.

— Алдын-кыс Алексеевна, сээ үргүлчү чугаалап, бүдүү иштимде эргеледип чоруурум оглум Саян-оол бо-дур. Таныжып ап көрөм — дээш, оглун ооң баарынга чедип эккелген.

Алдын-кыс биле Саян-оол чүнү-даа чугаалаар аайын тыппайн, көржүп алган турганнар. Ава кижиге болгаш, Алдын-кыс үнү сириңейнип чугаалаан:

— Самбуу сээң дугайында бо-ла чугаалаар боорга, дүрген-не ужуражып, сеткилинчи чырыдып, буян чедирер дээш четтикпейн, манап чордум. Бо дунмаң болур Алена-дыр. Ийи харлыг уруум-дур — дээш, “Акыңга бар, кызым” дээрге, Алена чаянайнып маңнап чеде бергеш, Саян-оолга куспак-таныпкан. Саян-оол ооң бажын суйбап, көдүрүп алгаш, ачазынче, Алдын-кысче, кырган ава-ачазынче хүлүмзүрүп көрүп турган.

— Куш уязын кагбас, кижиге төлүн кагбас деп чүве бо-дур. Бөгүн бистин аалывыста уттундурбас ужуражылга бооп турарынга шуптувус өөрүп, ыглажып тур бис. Саян-оол өөвүскө “чаг иштинде бүүрек ышкаш” өскөн-даа болза, авазырап чораан болдур ийин. Ам чаңгыс баг бооп чурттаалыңар — деп, Даваа-Серен аал баштыңы болгаш, шынын чугаалап, сүмелзэн.

— Ырак орукка чораан улус сускаан, аштаан боор. Өгже кирип шайлаалыңар — деп, Өшкү-Саар улузун чалаан.

— Бедик даглар эдээ, хүннээрек чайлаг болгаш, чылыгы муңгаранчыг чүве-дир. Маңаа, даштыгаа, шайлаар болза, ажырбас эвеспе — деп, Самбуу бөдүүнүн көргүзүп, сүмелзэн.

— Чүүлдүг-дүр, муңгаш өггө бузурнугуп оргаш чоорул. Адар-оол, Саян-оол чаа сырып каан ширтекте үндүргеш, дуу ол көк кырынга чадыптыңар. Өшкү-Саар биле Чечек аяк-сава, аъш-чемни делгеп салыңар — дээш, Саян-оолдун азыраан ачазы Самбуунун чанынга туруп алган.

— Кадыңар эки бе? Аарывайн тур силер бе? — деп, айтыргаш, Самбуу каты болур турган Даваа-Серенни топтап турган.

— Амдыызында чыргадаар чүвем чок. Сайлыг-Хем бажынга аңнап-даа турдум. Бойдус кежиин база четтирип турар болдур бис ийин — деп, арай хөөредипкеш, хүлүм-зүрүп каан.

— Аалыңарга-даа, мал-маган турар черге бөрүлөр “аалдап” келбейн тур бе?

— Дуу дагларга көзүлгүлээр чорду. Амдыызында малче халдавадылар. Оорлар бөрүлөрдөн дорайтаан. Өрү аалдын сула оъттап чораан инектерин улуг машина долдур чүдүрүп алгаш, шимеп дээн. Шагдаа черинге чедип, сүрүшкеш, тып чадааннар. Бис хүндүс-даа, дүне-даа туда кадарып тур бис. Саян-оол эрестиг болгаш, ояла аъдын мунуп алгаш, шээр-даа, бода-даа малды бөле шаап-ла тур.

— Мээң оглум өөренип чорууй баарга, канчаар силер?

— Мен-даа, Адар-оол-даа бар, ажырбас бис. Бергедеп келзе, совхоз хоюн хүлээдиптер бис ыйнаан.

— Хуу малыңар хөй бе?

— Чүс шаа хой өшкү, дуу ол оъттап чоруур инектер бар. Ааска өй чүве-дир ийин.

Олар ынчаар чугаалажып турда, ширтек кырынга аяк-саваны, аъш-чемни делгеп салыпкан.

— Олуруп саадаңар, шайлаалыңар! — деп, Өшкү-Саар улусту кыйгырган.

— Чымчак сандайга олуруп амдажаан улус кадыг чер кырынга олуруп алыр ирги бе. Бичии сандайларлыг болза, эки чүве-дир ийин — дээш, Даваа-Серен маспактанып олуруп алган.

Даваа-Серенниң чанынга Өшкү-Саар, Самбуу, Алдын-кыс, Алена, Саян-оол олуруп аарга, Чечек аяктарга шай кудуп, оларга сунуп тудускан.

— Ак чемден чип көрүңерем — дээш, Өшкү-Саар тавактарда салып каан быштак, өреме, ааржыже айыткаш, боду шайын аартап эгелээн.

Улус ыгт чок чемненип орда, Алдын-кыс Самбууга сымыранып:

— Барбаларың бээр эккел. Белектерни үлеп, өскезин аъш-чемге немей салыштайн — дээрге, Самбуу машинадан ишкир улуг сумканы көдүрүп эккелгеш, аксын ажыдып эгелээн.

Улустун караа оларда, конфета чиксээн Аңчы-оол биле Чейнеш чараазын сыыртынып орган ышкаш, көрүп органар.

Самбуу аңгы-аңгы хаптарда суп каан чүвелерин бөле салып алгаш, ыткыр чугаалаан:

— Бистиң оглуvus Саян-оолду эрестиг эр кылдыр азырап өстүрген кырган ада-иезинге, акызынга, чаа-авазынга бодувустун шаавыс-биле белектерлиг келген бис — дээш, адын адаарга, Алдын-кыс уруу-биле белектерин үлөп берген.

— Бо хап кырганнарга сөнүвүс — дээш, целофан хапты ийилдирзинге хүлээдип бергеш. — Саян-оолдун акызының өөнгө мону — дээш, база-ла бир хапты тутсуп бергеш, улуг барба иштинден бир водка уштуп эккелгеш — Дашкалардан ап бериңерем — дээш, шил аксын ажыда берген. Алдын-кыс тавактарда салып каан чемге немештир конфета, печенье, помидорлар, огурецтер салып, элээн улуг колбасаның картын картааш, доорай кескилээш, тавакка овайты салып каан.

— Силерниң биске хайырлаан буяныңарны төлээр чүве тыппас бис. Арыг сеткилицер чырык-ла, кадыңар эки-ле, күзелиңер бүдүнгүр-ле, амыдыралыңар чаагай-ла болзун — дээш, Самбуу биле Алдын-кыс кижиге бүрүзүнүн дашкалары-биле үскүлештирген.

— Йөрээл доктаазын! Белектер берип, бисти хүндүлөп турарыңар дээш, өөрүп четтиргенивисти илеретпишаан, бо дашканы чооглаптаалыңар — дээш, Даваа-Серен тура пактапкан.

— Аа бокта, ажыын... — дээш, Өшкү-Саар соой берген шайын тө-чая ыгыдыпкан.

— Бо дээрге тыва эвес, орус арага-дыр. Оо-хоран шээйил. Хөй ишпе — деп, Даваа-Серен кадайын сагындырып каан.

Чигирзиг чем аймаа уругларның холунун бажында барган. Улуг улус кезек када ыт чок чемненип орган. Самбуу ийи дугаар дашканы кудуп каарга, чүглө Даваа-Серен ижипкен, кыс улус аас дээш, тургускулап каан.

— Кызылда онза солун чүү бооп тур? Кайы хире ажылдап тур сен, оглум? — деп, Даваа-Серен үстү берген чугааны хөрлээледирин оралдашкан.

— Кызыл сайзырап-ла турар. Дүвүрээзинни кончуг. Кем-херек үүлгедир чорук көвүдээн. Арага улустун бажын чиир чеде берген. Хораннанып өлүп турарлар көвүдөп турар. Ажыл чок аныктар көвүдээн. Мээң ажылдап турар эмнелгемге берттинген, кемдээн кижилер сыңышпастаан. Дүн-хүн чок эмнеп, кезип-ле тур бис. Чаңгыс-даа дүне анаа хонмас. Каш-даа кижини дүрген дуза чедирер сөөртүп эккээр. Ат болган чүве-дир ийин — дээш, улусче көрүп орган.

— Мен ниити аарыглар эмчизи мен. Аарыг улустун саны дыка көвүдөп турар. Шинчидер дээш келген улустун шуптузун хүлээп ап четтикпейн баар хүннер бар. Хоочурап аарааннарның кээргенчии кончуг — дээш, Алдын-кыс Өшкү-Саарже көрүп орган.

Өшкү-Саар боданып ора, ашаанче көргөш, айтырган.

— Мээң уруум-биле кады өөренип турган силер бе?

Алдын-кыс харлыга берген. Арны изиңейнип, сагыжы дүвүрей берген. Чүү деп харыылаар аайын тыппайн орда, Самбуу чугаалаан:

— Мен кады өөренип турган мен. Алдын-кыс бистен ийи курс куду, ийи чыл болгаш, дооскан. Кызылга ажылдап тургаш, өг-бүлө туткан бис — дээш, ол куду көрө берген.

Аас ажар кижичок, шупту ылым-чылым орган. Даваа-Серен кадайынче муңгаргай көрүп орган. Өшкү-Саар даңзанынга дүңзе таакпыны тө-чая тип алгаш, аалдан ырак эвесте оъттап чоруур дуруяаларны көрүп-көрүп, даңзанын кыпсып алгаш, олурганнарже чиге көрүп чадап ора, дыңналыр-дыңналбас хире аяр чугаалаан:

— Мээң уруум чораан болза, силер ышкаш аарыг кижилер эмнеп чоруур буянның кижичок-дир ийин. Чүү кончуг назыны кыска, салымы бак болган кызым ыйнаан... Аа халак... Чассыг чүвемни... — дээш, үнү сириңейнип ыглай берген.

Олурган улуг улус доңгайып, карактарын чоттуна берген. Ойнап турган ийи бичии уруг аваларының хойнунга кээп олуруп алган. Саян-оол өг артынче аяр кылаштап, чашты берген, ооң шүжүлээн үнү дыңналып келген.

Өшкү-Саар ыглаарын намдадып, карааның чажын холу-биле чодуп алгаш, Алдын-кысче муңгаргай көргөш, көгүткен ышкаш, сымыранып:

– Мээң уруум болган-дыр сен... – дээш, холдарын чада сунган.

Алдын-кыс Самбууже бажын соғаннадып көре-көре, аяар кылаштап баргаш, Өшкү-Саарга куспактаныпкан.

Улус улуг тынып, карактарын көрүп, арын-шырайында өөрүшкү чайнап, амыраанын илередип, адыштарын часкай берген. Саян-оол ачазынга чөленип олуруп аарга, бичии уруу акызының хойнунга кээп олуруп алган.

– Даваа-Серен, өгдө көгээржикте тыва араганы эккелгеш, оолдарывыска, уругларывыска дугурааннап кут — дээш, Алдын-кысты чанынга кожа олуртуп алган.

Ийи дугураан ишкен соонда Даваа-Серен оолдарынга чугаалаан:

– Саян-оол, хойну өдекче айтап эккел. Адар-оол, бир ирттен дөгерип, аалчыларывысты хүндүлө — деп даалга берген.

Саян-оол ояла аъдын мунупкаш, хойже агараңнады шаап чорупкан.

Самбуу оглунуң соонче чоргаарланып көрүп турда, Алдын-кыс ооң чанынга уруун куспактап алган туруп алгаш, “Эрестиин аа” деп амыраанын илередип, сеткилинин ханызындан, божан авазы ышкаш, эргеледип, чассыдып олурган дег, чымчак чугаалаан.

Аалда чыылган улустуң чугаа-сооду киткеп, кымыскайк өөндө чүве дег, хөлзеп-дүймөп турган. Олар чугаалажыр-даа, каттыржыр-даа. Даваа-Серен шоодайга кургап калган аът, инек мыяа чыып, өг адаанда кылаштап турган. Адар-оол биле Самбуу иртти мөчү-мөчү кылдыр бузуп органнар.

Хүннүң херелдери черже саарлып, ооң чылыы черни изиңнедир шонуп эгелээн. Даваа-Серенниң аалы дойлуп турган. Мал-маган ыңай, бээр кылашташкан. Өг чанында кижилер, машинаже барбалар дажыглап, шаараңнашкан. Саян-оол кырган ада-иезиниң чанынга турган.

– Чүү-хөөвүстү чүдүрүп алдывыс. Эртежик чоруп ораалыңар, хоорайга дүне када чеде бээр боор бис. Чазык-чаагай хүлээп ап, хүндүлээнинер дээш улуу-биле өөрүп четтир-дивис. Аалыңарга аът өдээ кевирбейн кээп турар бис. Эки

турунар, менди-чаагай! — дээш, Самбуу, Алдын-кыс хамык улустун холун тудуп байырлашкан.

— Үргүлчү кээп турунар. Он бир айда чиштеп чедип кээр силер. Оруунар ак болзун — дээш, Даваа-Серен оларнын холдарын тудуп каан.

Өшкү-Саар оглун эргеледип, чыттап-чыттап, машина чанынга чедип алгаш кылаштап келген.

— Чассыг оглумну сагышсыратпас силер. Кежээзи, эрестии кончуг эр чүве. Эки өөренир сен. Ачаң ышкаш эртемниг ажылдакчы боор сен. Бисти утпас сен, оглум — дээш, аткаар ийи-үш базып, чайлай туруп алган.

— Утпас мен, чайын чанып кээр мен — дээш, Саян-оол караан чоттуна берген.

Машина дөвүнчүк куду аяар чуглуп бар чыткан.

— Авазы, ак сүттен чажып, чалбарып көрөм — деп, Даваа-Серен сагындырган.

— Оо бокта, мени-даа... — дээш, өгдөн аякка сүттү алгаш тос-карак-биле оларнын соонче чажып турда, өөрлежи берген дуруялар машинанын уунче ужуп эрте бергеннер. “Ыдыктыг куштарым, дуруяалар, силерни чарашсынып өзүп келген оглумга ак орукту, чаагай кежикти йөрээп ырлажынар” дээш тейлеп турда машинанын даажы чидип, ажытталып көзүлбейн барган.

* * *

Саян-оол оожум кылаштап орда, улуг дүшш ажа берген. Хүннүн чылыг херелдери ооргазын өттүр шонуп турган. Коттедж бажыңнын хүннээрек талазында тарып каан хадыңнар чанынга чедип кээрге, бичии оол ыглай берген. Серт дээш, тура дүшкен. Ыңай-бээр көөрге, бичии кижиде чок, ээн болган. “Бо чүү болду? Уруглар бажыңындан дезип үнгөш, менден корткаш, чаштына бергени ол бе?” деп боданып, хадыңнар аразын топтап турарга, ыңай көрнүп алган оол ыглап орган. Чоокшулай бээрге, арнын караанын чажы-биле былчап алган оол олурган.

— Чүге ыглап ор сен, оол? — деп, Саян-оол айтыргаш, холундан тудуп алгаш, тургузу тыртыпкан.

— Ойнаай дээйге, учуп чой баай куккаш-тый — дээш, довурак боражып калган холу-биле караан чода берген.

— Кушкаш киж-биле ойнавас чоор. Дээрге ужуп, черге хонуп чоруур амытан-дыр — дээш, чүвүрүнүң довураан кактап, айтырган: — Ойнаар өөрүң чок бе?

— Ойнаай өөйүм док.

— Бажыңың кайдал?

— Бо — дээш, коттедж бажыңче холу-биле айыткан.

— Аваң бар бе?

— Бай, байлаалам — дээш, Саян-оолдуң холундан тудуп алган.

— Бажыңыңга чедирип каайн — дээш, Саян-оол оолду чедип алгаш, кладовкага чедип кээрге, кырган-ачазы хире, бажының дүгү көгериپ, алдан хар чеде берген хире ашак уткуштур үнүп келген.

— Бо силерниң оглуңар бе? — деп, Саян-оол экилешпейн, айтырган.

— Ийе, мээң хеймер уруумнуң оглу Алеша-дыр. Экий! — деп, холун сунуп чыдырда, Алеша аңаа куспактаныпкан.

— Дуу ол хадың баарыңга ыглап орда, эдертип эккелдим — дээш, Саян-оол чугаа эрексеп турган.

— Кажан иргин үнүп чоруй барганы ол. Ойнаар өөрү чок эр-дир ийин — деп, чугаалап чыдырда, Алеша Саян-оолдуң холундан тудуп алгаш, бажыңче киир четкен ышкаш.

— Кады ойнаай, кий — деп шулураан.

— Мээң чайым чок, кырган-ачаң-биле ойна — дээш, Саян-оол чоруур дээш, хая көрнүп чыдырда, бичии оол ыглап эгелээн. “Чаш киж-биле ыглады кагбас чүве дээн” дээш, ашакче көрүп турда, ол:

— Бажыңче киргеш, шайлап алыңар — деп чалаан.

Кладовканың шалазын долдур хевис чадып каан. Бажыңче кирип кээрге, хевис-биле шыптыңган узун коридорнуң ол-бо талазында чара шаап каан ыяш өңү ышкаш обой-биле каастап каан ханаларда дөрт-беш хире эжиктер көзүлгөн. Арыг хевис кырынга бут-даа базар хире эвес болган.

— Курткаңар, идиинер уштуп каапкаш, бо кухняже кирип келиңер, шайлаар бис — дээш, ашак оң талазында

эжикче кире берген. Алеша маңнавышаан, ажык турган эжикче кире халаан.

Саян-оол уштунуп алгаш, кухняга кирип келген. Делгеми хөлчөк өрээлде кедергей улуг соодукчу, эът донурар херексел кылаңайнып турар, электри-биле чем хайындырар ак печка, аяк-сава, хрусталь рюмкалар чыскаап каан сервант, чемненир узун стол дужунда өннүг телевизор ажылдап турар, соңга баарында кызыл, ак чечектер үнүп турар өрээлди көрүп, магадап турган. “Бажын ашкан бай кижиниң бажыңы-дыр” деп олуарын уттупкан кайганып турган.

Кыс кижиниң ыткыр үнү дынналган соонда, кылаңнааш торгу халаттыг, бажының дүгүн сула салып алган чээрби хар иштиңде аныак уруг кирип келген.

– Бажыңче өске кижини чүге кирип келдиң? — деп, ачазынче алгырып эгелээн.

Ашак сырбаш дээш, аякта кудуп алган шайын ышкыныпкан. Стол кыры хөөлбектели берген.

– Чүге сүттүг шай төктүң? Ол база акша-дыр. Ону төлээр шааң бар эвес. Бо чүү кижил? — дээш, Саян-оолче коргунчуу кончуг хыйыртап көрүп турган.

– Оглувус даштыгаа ыглап орда, эдертип эккелген буянныг кижидир. Олче алгырба — дээш, ашак төктү берген шайны кургады чүлгүп эгелээн.

– Оглун кадарып албас кижини маңаа чемгерип тургаш чоорул. Кырганнар бажыңыңга будуң азып алгаш чыт — деп кончуп турда, Алеша ойнаар машиналар каңгырады сөөртүп алгаш кирип орган.

– Ону чүге бээр сөөртүп эккелдиң. Ойнаар өрээлиңче аппарат — деп, оглун кончувушаан, аъш-чем салыр хамаан чок, хертее берген, улуг тынып турган.

– Алгырып турбайн; “Өггө кирген кижил өл амзаар, аргаа барган кижил саат дайнаар” деп чугаалаары ышкаш, оглуңнун, мээң кирип келгеним кем чок кижиге шайдан кудуп, чок дээр эвес, аъш-чемден салып бер — дээш, кырган озалааш сандайга олуруп алган.

– Че, ойнаай-ойнаай — дээш, оол сөөртүп алган машиналарын Саян-оолдун баарыңга салгаш; “Дүүт-дүүт” дээш, ыңай-бээр идип эгелээн.

Саян-оол кыс кижиниң каржызын кайгап, эпчоксунуп, дүрген-не үнүп чоруй баарын бодап орза-даа, оолду чаптап, олче көрүп алган хүлүмзүрүп орган.

— Алеша каяа ыглап олур? — деп, авазы Саян-оолдан айтырган.

— Тарып каан хадыңнар баарыңга: “Ойнаар өөрүм чок” деп ыглап орда, аргалааш, кирип келдим. Чааскаан чалгаарап турар хире оол-дур. Садикке чүге тургузуп кагбас силер — дээш, ооң арнынче көргөн.

— Бо хоорайның садиктери бай кижиниң ыдының кажаазындан дора, чыттыг-бустуг. Чеми ытка бээр чуунду-биле дөмей. Садик эргелекчизи-биле алгыжып-алгыжып, оглумну бажыңында эккеп алган мен — дээш, Саян-оолга шай кудуп берген.

— Чаш кижии өөрлүг өзер болза, чугаа-сооттуг, чазык-чаагай болур — деп, ашак уруун чемелээн ышкаш, чугаалааш, шай кудуп алган.

— Москвага бажың садып алгаш, садикке тургузуп, өөредир мен. Акша турда кижини-даа садып аар апарган үе ышкакжыл бо — дээш, сандайга олурбайн, Саян-оолду кайгап тургаш, — Силерни кым дээрил? Кайда ажылдап турар силер? — деп айтырган.

Саян-оол адын адааш, журналист кижии мен деп бодун таныштырып чугаалап эгелээрге, Алеша: “Ойнаай-ойнаай” деп тырткылап туруп берген.

— Өске кижээ дегбе. Кырган-ачаң-биле ойна — дээш, оглун бодунче сөөртүп алгаш, “Озалдыг кижии-дир. Солунга кижини каржы, доңгун деп бижип кагза ат-алдарымга багай” деп сезингензиг, арны чымчай берген көрүп турда, Саян-оол айтырган:

— Кандыг ажыл кылып турар силер?

— Ашаам-биле иелээ коммерсантылар бис. Ол бараан фирмазының директору, мен — аъш-чем комбинатының директору мен, бөгүн дыштанып тур мен — деп чоргаар харыылаан.

— Амгы үениң дынын тудуп турар улус-тур силер. Ынчалза-даа оглуңарны чааскаанзыратпаңар. Мен чоруптайн — дээш, үнеринге билеткени берген.

— Сагыш човаванар. Мен бодум билир мен. Оглумнун шыгжамыр дептеринде чеже акша чыгып чыдарын билир эвес силер. Сөөлүндө тиктер хөй болдур ийин. Оглумну карактаар, кижизидер башкыны хөлезилеп аар мен — деп, Саян-оолдун адын безин билбези аныяк уруг байый бергенинден бажы эъттенип, хамык улустун бажынга олурар дээн бак сеткилин, иштинде диштиин илередип турарын билбейн, кадыг аксын дөгөп чугаалаан.

— Мария, эмин эрттир улуг аас эдип, көргөн-не кижини сы мунуп чорба. Аас айыылдыг. Бөгүн акшаң хөй-даа болза, хенертен хоосурап болур. Ону бода — деп ачазының чугаазын дыңнааш, Мария ооң кырында-ла барган:

— Сээ чеже сургадыр мен. Болзун. Анаа назының барап олур. Кырганнар бажыңынга аппарып каар мен — дээш, идиин кедип чадап турган Саян-оолче караа аларара берген көрүп, чоокшулап келген. Оглу ыглай берген.

Саян-оол идиктерин шидивейн бурт-сарт үнө халаан. Херимден үнүп келгеш, шидишкиннерни баглап алгаш, бажыңынче кылаштап орда, Мария дээр аныяк иениң хыйыртап көөр карактары, көөргедип кедип алган торгу халады, туразының улуу, мактанырын, чүгле бодун бодаарын, акшага сеткил-сагыжын алзыпканын илередип турар кочуургак чугаазы Саян-оолдун сагыжын өйүп чораан. Өгбүлөгө ада-иезиниң дылы кандыг болдур, чаш кижиниң дылы база ынчаар сайзыраар. Чугаа ээлдек, чазык, хүндүлээчел болур болза, уругларның чугаазы ындыг болур. Бажында чурттап турар улуг улус кончуттунар, бак сөглежир, алгыжар, кыржыр, үндүр-киир сывыртажыр, хол четчип, чокшуп-содаалажыр болза, ажы-төлүнүң бажынга суг кутканы ол. Чаа-ла өзүп орар оолдун азы уругнун угаан-сарылынга, сагыжынга чүдек-бужар сөстөр, хыйырташкан карактар, карбаңнашкан холдар ол-ла хевээр сиңип каар. Соң-даарта ындыг ада-иениң сеткил-чүрээ ажыңайнып саргыыр, халактап ыглаар ужурга таварышса хөңнү. Угаадыглыг, чымчак-ээлдек чаңгыс-даа сөс, чазык-чаагай көрүш, ажыт-чажыт чок чугаалажышкын, сагыш човаачал, дузааргак сеткил кижиниң чүрөөн чүглээр, хөңнүн чыл-

дыр, сагыжын өөртүр. Каржы, донгун сөс, хыйыр-кылчан соок көрүш, кадыг сагыш дыннаан, көргөн кижээ уттундур-бас, баар ажыыр сактыышкын бооп, хөрекке артып каар. “Даштыгаа чааскаан ыглап орган оглун эдертип чедирип берген хөөкүй менче хыйыртап, соок көрүп, байыыргап, азырап өстүрүп каан ачазынче алгырып, карак чылчырык-таар кылдыр каастап каан шокар хевистер азып, чадып каан бажыңындан үндүр сывырып турар Мария дээр хөреңгилиг херээженниң Алеша дээр оглу авазын ол-ла хевээн дөзөп, ужуражып келген кижини-ле хөмө таварыыр, хөрээр шаштынар, холун карбаңнадыр апарза багай-ла-дыр. Ачазы та кандыг кижиге. Мария акшага караа тотпастап, ажык-кончаа сүрер, ажырымчы, чиижең сеткили-биле амы-тынындан чарлып, чааскаанзыраан оглун өскүске каап, таваа карарып каар чадавас. Оолдуң ачазы эки кижиге болза, ажырбас. Ону үе көргүзө бээр. Уруглар бажыңының эргелекчизиге Мари-на Чүлдүмовна, кады ажылдап турар өөрү эң-не буянның ажыл кылып турар езулуг кижилер, энерелдиг авалар-дыр. Оларга мөгөйип, өөрүп четтиргенин илередип чоруур оолдар, уруглар та чеже чүвө! Олар уруглар бажыңын өзүп мандаан уязы кылдыр санап, өйлөп-өйлөп сөктүп кээп турарлар. Мээң кырган-авам, соңгу ием кедергей-ле эки улус. Караам суглуг чорда оларга сөгүрүп, назы-хары улгадып, ушпа кырыыже азырап, дываажан оранынче үдөп каар мен. Кырган-ачам мени эзерге адактап олуртуп, эмдик аът мунар эрестиг, тура-соруктуг кылдыр өөредип каан. Арай-ла электен аъды-ның бажы хоя берди ийин. Үүлө кончуг деп чүвө ол-ла ыйнаан. Ачам Москваның Ломоносов аттыг университе-диниң журналистика факультетин доостуруп өөрөткөн, ажылга тургузуп, өглөп-баштап каан. Чурттап оор бажы-нымны садып берген. Ам-даа карактап чоруур. Универси-тетке өөренип тургаш, таныжып алганым Светам буянның ава болган. Ол Москвага педагогика институтун дооскан соонда, школада башкылап турар. Дун оглурус тоол маады-рының адын эдилээн Танаа-Херелди эш-өөрлүг, орустаар болзун дээш, садикте тургузуп, кижизидип турар бис. Ой, эжен-не бо! Уттуптар частым. Оглурус-биле парк баар дээн

улус бис” деп боданып, бажыңынче далажып, хере-хере кылаштапкан.

* * *

Уруглар бажыңының эргелекчизиниң кабинетинде кижизидикчи башкылар чыгып, столду долгандыр олутурупканнар.

— Эрткен дүне бөлүктөр аайы-биле онзагай таварылгалар болган бе? Башкылар кысказы-биле чугаалаптыңар — дээш, Марина Чүлдүмовна улузунче чиге көрүп орган.

— Улуг бөлүккө онзагай чүве болбады. Чүгле Саша хүндүс чиде берген. Ону дилеп шаг болдуvus. Алаакка хой кадарып чоруур херээжен-биле кады олурда сүрүп эккелдим — деп, Саяна Васильевна дыңнаткан.

— Алеша чааскаан чоруур-дур бе? Чаштынып үнө-берген-дир бе?

— Чааскаан чорду. Чугаалажырымга: “Мээң авам ол-дур” дээн уткалыг хөөрөп, кел чыда, хая көрүп-ле чоруур чорду.

— Азырап аппаар болза, чоон-дур. Маңнап чоруп тургаш, озал-ондакка таваржып, тояап чоруур оолдарга эттедиң алза, оорланы берзе, биске шүүт үндүрөр болгай. Үргүлчү хайгаарап, оон карак салбаңар — деп, эргелекчи сүмөлээн.

— Туда кадарар мен — деп, Саяна хүлээнип алган.

— Бичии уруглар бөлүүнде байдал кандыгыл?

— Чөдүрүп турар уруглар хөй. Эмчивис эмнеп чоруп тур. Ажырбас боор. Дүүн бир оолду эриг баарлыг улус азырап аппарган — дээш, Зинаида Самбуевна шөлээн олурган.

— Аъш-чем курлавыры бар. Уругларның ойнаарактары четчир. Ам солуур чоорганнар, сыртык хаптары, уругларның иштики хеви бар. Ажырбас. Солун чүве: биске журналист Самбуу Валерьевич Саян-оол дээр аныяк кижичорду. Даштыгаа турда көргөн боор силер. Бистин ажылывыстың дугайында материал бижиң, солунга парладыр диди. Уля оон адырылбайн турду. Уруг азырап аар сагыштыг чоруурун эскерип ордум. Буянның улус кээрге, чугаавыс үстүп калган — деп, чугаалап орда, кыс кижиниң үнү коридорда чаңгыла-нын берген.

— Мээң оглумну кайда чажырып алдыңар! Меңээ доп-дораан хүлээдип бериңер! — деп алгырбышаан, башкылар-ның чугаалажып орган өрээлинге чоокшулап келген.

— Чалчып келген эзирик кадай-дыр. Дүрген барып үндүрүңер! Уруглар корга бээр — деп, Марина Чүлдүмовна чугаалаарга, башкылар үнө халышканнар.

— Бээр чүгө эзирик кирип келдиңер! Үнүп чоруңар! — деп, Саяна Васильевна ооң кырында-ла барган.

— Оглум алыр дээш келдим. Силерге олчаан бериптер эвес мен. Бээр эккелиңер. Алгаш чорууйн — деп, алгырарга, коридорда фойеге ойнап турган уруглар өрээлдеринче маңажыпкан.

— Оглуңарның арнын безин көргөн эвес силер. Бисте силерниң оглуңар чок. Че, ам үнүңер! — дээш, бичии уруглар ажаап турар Зинаида Самбууевна холундан туткаш, эжикче углай сөөртүп эгелээн.

— Оглумну ап алгаш чоруур мен — дээш, шалаже олура берген.

Хүндүскү таңныыл маңнап чедип келген.

— Эзирик кижии чүгө кирип алганыңар ол? — деп, башкылар бир үн айтырган.

— Херимниң бир маназын тура шаап каан, олап улус үнүп, кирип турган боорга, ону кылып турумда, кирип келгени ол-дур. Мен сөөртүп үндүрейн — дээш, холундан тургузу тырткан.

Арны-бажы былчак хирлиг, думчуу кызып калган, довурак чыпшынып, аъш-чем борашкан хирлиг хептиг херээжен шалага калбарты чыдып алган:

— Кижии сөөртүп турба, ашак. Меңээ дегбе! — дээш, дүкпүрүпкен.

— Арагалааш, тенек аарып калган кижии-биле алгыржып тургаш чоорул, милицияже телефоннаптайн — дээш, Саяна Васильевна эргелекчиниң өрээлинче маңнап бар чыдырда, Марина Чүлдүмовна бо үнүп келген.

— Телефоннаптым, шагдаалар дораан чедип кээр — дээш, эзирик херээжен кижини көрүп, чыт-бузунга оога бер часкан.

— Бо черниң даргазы кымыл? Мында бар бе? — деп хөрөктөнгөн.

– Мен — дээш, Марина Чүлдүмовна ооң баарыңга туруп алган.

– Мээң оглумну сен оорлаан сен. Меңээ хүлээдип бер. Оон башка судтажыр мен — дээш ковайып келген.

– Сээң оглуңну кым-даа оорлаваан. Божуур бажыңга каапкаш, дезип чоруй барган сен. Арагалаар дээш, ие болган аксың кежиин кузуп алган сен — деп чугаалап турда, шагдаалар кире халчып келгеннер.

Ол шагдааларны көрүп кааш, ыды чидип, арнын чажырып, хая көрнүп сыңны берген.

– Эзириктер сергедир черге “Оглум, оглум” деп алгырып чыда хонар Белекмаа ышкажыл — деп, бир шагдаа танып каан.

– Сергей бээрге, чугаалажырга: “Оглумну уруглар бажыңдында берипкен, ынчангаш ижип чоруур мен” дээш, үнүп чоруурун бодап, ыглап олуруп бээр кадай бо-дур. Ам база сергедир болган-дыр. Алгаш чоруулу — дээш, эжин тут деп имнепкен.

– Сергеткеш, анаа сула салып чоргуспанар. Уруглар бажыңыңга шургул кирип келгеш, уруглар коргудуп, алгырып, башкыларны хөмө таварып, бак сөглөп турганы дээш, торгаап, шыңгы хемчээн алыңар. Херек болза, херечи боор бис — деп, Марина Чүлдүмовна шыңгы чугаалаан.

– Хоойлуга дүүштүр хемчээн алыр бис — дээш, шагдаалар ону сөөртүп алгаш, дүргени кончуг үнүп чорупкан.

Башкыларның тыныжы ажый берген, бот-боттарыңче көржүп турда, өрээлдерден уруглар ыт-шимээнниг үнө маңнажып келгеш, ойнап эгелээннер. Марина Чүлдүмовна башкыларны имнепкеш, кабинединче эдертип киире берген.

Марина Чүлдүмовнаның сагыжыңдан ам чаа чалчып турган, арага хавы болу берген, даш чүректиг херэежен ыраваан. Улуг тынып, боданып турган.

– Белекмаа деп адаарын бодаарга, азырандыга барган Сылдыс-оолдуң авазы ышкаш-тыр. Оолдуң документизинде Белекмаа деп ат бар чораан. Ылавылап билип алыңар шүве, Зинаида Самбуевна — деп сүмелээн.

— Херечилелинде авазын Белекмаа деп каан чораан. Документилериниң хоолгазы бар. Херек апаар чадавас, шыгжап каар мен.

— Ындыг документилен кажан-даа херек апаар. Таптыг шыгжаар, чидирип болбас. Белекмаа дээр үен херэеженниң сагышка кара даш баглап каан хомуданчыг чугаазын, аксындан үнүп турган аарышкылыг сөстөрүн сактып бодаваңар. Биске каргыш, чатка салып каар харыы чоктур ийин. Ам уругларывыс-биле ажылдаалыңар — дээш, столунче кылаштапкан.

Дуьш чедип орда таңныыл маңнап келгеш, даштын машина келгенин дыңнаткан.

Марина Чүлдүмовна үнүп кээрге, херим иштинде танывазы дөрт кижини “УАЗ-452” дээр маркалыг машина иштинден хааржактар, хаптар дүжүрүп, оваалай каап турган. Даштыгаа ойнап турган уруглар оларны долгандыр үглөп келген.

— Экии! — деп, Марина Чүлдүмовна мендилешкеш, чанынга чедип келген.

— Амыр-мендээ! — деп, ак сорочкалыг, кызыл галстуктуг, кара костюмнуг узун семис кижини мендилешкеш — Уруглар бажыңыңа белектер эккелдивис. Хоорайның чагыргазының социал-хандырылга килдизинден келдивис. Хүлээп ап көрүңерем — дээш, — Силер эргелекчизи силер бе? — деп айтырган.

— Ийе, Марина Чүлдүмовна-дыр мен. Силерни кым дээрл? Буруудатпайн көрүңерем, танывас болгаш, айтырыптым — дээш, эпчоксунган ышкаш, көрүп турган.

— Мен ол черде чоокта чаа ажылдап эгелээн Салчак Андрей Содунамович-дир мен. Белектерни ам кириге бээр бис — дээш, эштерин имнепкен.

— Башкылар, уругларны залче кириңер! Белектер хүлээп алыр бис — дээш, Марина Чүлдүмовна өөрээнинден чиик адак кылаштапкан.

Оолдар, уруглар эжикче мурнун былаажып, иткележи кирип турган.

(Уланчылыг).

ХОЮГЛАКЧЫ

Чечен чугаа

Ак-оол Сарыглар та канчап-чооп, та кажан-чежен чогаалчы дирти берген кижиге. Он чыл бурунгаар-ла солуннарга ийи-чаңгыс шүлүктери үнүп кээрден башка, улус аңаа хамаарыштыр уран сөстүң шевери деп аас эдер хамаанчок, аныяк чогаалчы деп адаары безин ааска эптешпес, анаа тудуг инженериге кижиге-ле болгай.

Ынчалза-даа чаа чүс чылдың эгезинде чамдык улус ону ол ат-биле адай берген, оон туржук, кызыл карттыг шынзылга база холунга кирген. Ында “Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү” деп бижээш, эдилекчиниң чуруун чыпшыргаш, бадыткалдыг кылдыр таңмалап каан боорда, эвилелдин даргазы — хөйге билдингир чогаалчы адын салып каан. Ынчангаш ам кым бүзүрөвес боор, чогаалчы ышкажыл! Чогаалдары арта парлаттынган: чуга саазын карттыг ийи номчугаш, картон карттыг бир ном — оларның чоорту кылыннап оларындан-на бижикиниң чогаадыкчы деңзиси аартап олары көскү. Чүү дээр боор, чогаалчы улустуң саны кызырлып, ниитилелде алдархүндүзү чер албастап олар үеде оларның хүрээленинче эки тура-биле кирип чыдар — база элдеп амытан-дыр ийин але.

Ол бүгү ындыг-ла ыйнаан харын, а тоожуп эгелээн төөгүвүс өске чүүлдерге хамааржыр, арай аңгы угланышкынның болдур ийин. А чүнүң дугайында дээр болза, бо-ла-дыр...

Чогаалчывыс сөөлгү кезек үеде бижиттинер ужуун чайлады салып кааш, көңгүс чаа, эдилеп-даа көрбээни херекселдер тудуп алгаш, кежээлерде черле кылып көрбээни чогаадыкчы ажыл бүдүрүп эгелээн. Баштай ол Бай-Тайга чурттуг чурукчу өңнүүнден Сарыг-Хаяның борбак чонардажын чагыттырып алган. Оон херекселдер тыптынып алгаш, бир-ле дүрзү сомнап эгелээн. Баштай улу сагындырар дириг амытан көстүп кел чыткан. “Улу сагындырар” дээни база ужурлуг, шынап-ла, улу деп дириг амытанны кым

кажан, каяа көргенил че? Чүү-даа болза, Монгуш Черзи чижектиг хоочун шеверлерниң даап бодап сиилбирлээн (моол, кыдат чуруктар-ла өттүнүп турган боор) улуларынга дөмейзимээр боорга, ынча дээнивис ол. Ак-оол улуну элээн кылып чоруй, хөңнү калып, көрүнчүк баарынга салып каарга, демгизи бодун көрүп кааш, таарзынмаан хире болган, ынчангаш-ла бе, олчаан чиде берген.

Ону солаан кулунчак дүрзүзү столга элээн дешкилеп турган. Кулуннуң чел-кудуруу, баш-мойну, ооргазы, дөрт даваны, тырттылдыр соодуп каан ишти ужугуп орап чүгүрүккө хамааржыры ылап шын бооп, тоолдарда Аранчула ышкаш чалгынныг эвес-даа болза, ортаа оранга буруладыр доюлган довурак-доозундан ушта халыыр ховар хөлге айыладыр киштеп, Ак-оол-биле мендилешкензиг, бажын савап турар апарганда, чонукчувус ындыг кайгамчык аътты кээргел чок узуткап, маска, бижек-биле үрегдеп каапкан!

Сагыжынга та чүү кирген кижиге, оон улуг эвес кодан дүрзүзүн (арткан чонар-даштың шаа-ла ол) сиилбирлеп эгелээн. Коданның салым-хуузу аъттан улуг-ла дээредевен — кортук амытан өрээлдин азынче хоруй берип четтикпейн чыткаш-ла, хевирин ышкыныпкан. Шевер кижиге ол амытанга хенертен хөңнү чок апарганы илдең.

Ооң соонда чүгле чартык кезии арткан чонар-даш ам кижиниң бажы, хөрээнче хуулуп эгелээн. Аныяк чараш кыстың, Леонардо да Винчиниң “Ас тудуп алгаш орап херээжен” деп чуруунда ышкаш, эргилип алгаш орап бажы, мойну, эгиннери чоорту көстүп келген. Кым-даа бодун көргүзүп, Ак-оолдуң мурнунга шак-шагы-биле олурбаан, сиилбирлекчи-ле сагыжының дүвүн чинчерлеп, чалыы үезинде таварышканы бир-ле кыстың омур-хевирин сактып алганын езугаар диргизип шаг болган. Ол кыс куруг черден ботталып, эвеген эгиннеринден эгенгензиг, куду көрүп, бүдүү хүлүмзүрүп ораарга, Ак-оолдуң ажылдаар өрээлчигежин чырык биле чылыг долуп, частың дүлгээзини чогаалчыны хуусаазындан шала эрте хөлзедип эгелээн. Ынчалза-даа... бир топтап көрүпкеш-ле, таарзынмайн барып, “Бичии-ле эде кылыштар-дыр” дээш дүрбүп, кезип турарга, чазык-сайбы-

рак, тайбын арын-шырай анчыгзынган, хорадаан шинчи тыртып, харын-даа ыглап-сыктап, уелап-човууртап, каргап-иргээнзиг апарып, чоорту картталып, канчап-даа барып турган. Элээн үе дургузунда кыстың арны катап боттанып, бирде аян кирип, чарашчып, бирде дырыжаңнап, хевир чокталып, бирде өөрүп, мага ханып, бирде качыгдап, хөлзеп... каш янзы өскерлип, хуулуп шаг болган. Ак-оол чеже-даа катап “Ам чер-ле дегбейн көөр-дүр, эдерин соксап каар-дыр, ажылымны даш чонукчузу эжим Мөңгүн-оолга-даа болза, көргүзүп, үнелелден аар-дыр, чүү дээр эвес” деп боданган, ынчалза-даа холу бодунга чагыртпастап, чидиг бижээнде-ле кээр болган...

Бир-ле кежээ Ак-оол өрээлинге хагдынып алгаш, мырыңай бичелеп калган кысче чиктии кончуг кайгап орган. Караңгылап, барык чүү-даа көзүлбес апарган, чүгле аксы-маар даш дүрзү чемелелдиг чайганып, куюмнааштың, уярадыр ырлаанзыг-даа болган. Анаа-ла бир дүвүренчиг апарып: “Чүге-ле билбес ажылым тудуп алдым, кажан төндүрер, канчаар доозар кижиге боор мен?” деп хейде-ле айтыртынып, бажын дырбанган. Чеже кемзинип олурар, орталанып, ам бир топтап көөрге, кыстың арны бодамчалыг, харын-даа шириинзимээр, “Канчаарыңны бодуң бил, чүү-даа чүвеге белен мен” дигензиг, чиге көрүп турган. Ак-оолдуң сагыжынга “Ам черле белен апарган-дыр, чеже хоюглап чазаарыл, ажылды доостум деп санап аар-дыр” деп бодал шывараш дизе-даа, ийи буду тура халыырынче, ийи холу бижекти тудуп аарынче албадапкан...

2

Каш хонганда, шала кежээ Ак-оол хенертен аарый берген. Ишти, ооргазы куржалдыр шанчып аарыыр, хөөн булганыр, чыдарга чыттынмас, турарга турдунмас — берге-зи-даа кончуг. Дүүн, бурунгу хүн өөрү-биле кылын-кылын ижипкен кижиге чүве-дир, “Ооң-на хайы-дыр ийин” деп, ыт ишпес кара сугга шамнап, кадайы эмчи чалаар дээр-ге-даа, эгезинде ынатпайн, хондур-хүнзедир шыдажып чыткан. А оон шуут бергедедип кээрге, ам-на дүрген дуза чедирер

эмчилерже долгаттырыпкан. Эмчи келбээнде-ле, угааны карангылап, ишти, быктын чидиг аарышкы аажок күштүг шымчыгылапкан соонда, арай деп көдүрлүп орган боду шалаже пет кээп дүшкен...

Эмнелгеге ийи хонук билинмес чыткаш, чогаалчывыс чок апарган. Кадайы, төрөлдери хенертен чидиригге тава-рышкаш, чүү болганын айтырарга, хоочураан аарыын тап-тыг эмнетпейн чорза-чорза, хөлүн эрттирип алганын кезер эмчи тайылбырлаан. “Бестиг-баарзык, өт, кома...” деп сөстөр-ле хөй дыңналган. Ам кымга, чүге чарбып, хомудаар, хорадаар боор, кижиге боду чокта аан. Ол хөөкүй ам та кайы оранда, та чүнү бодап, та кайы хире дарынып, кымга ишти-хөңнүн ажыдып, чүге чарбыттынып чоруп турар чүве. Харын сөөлгү оруунче үделгени-ле эки эрттирерин кызыт-каннар. Эрги-чаа, эки-багай ужурлар, чаңчылдар шаа-биле сагыттынган-на ышкаш болган.

Орнукшудулга, чеди хонук эрткен соонда, каш хонгаш, мөчээн кижиниң өөнүң ишти ооң чоок эжи бооп чораан бир чогаалчыны кыйгырып алгаш, ажылдаар өрээлде арткан хөй саазыннарны, кылын, чуга кыдырааштарны эмгележи-п бээрин дилээн. “Дулгуяк мен” деп бодун чаа-ла билип эгелеп чоруур херээжен биле калган ашааның кыйгырарга, дораан чедип келген эжи хаай идип каан турган өрээлди ажыткаш, ында бар-ла бүгү чүвени шинчилеп, аайлап кирипкеннер. Чедир бижиттинмээн, эгелеп кааш, ара соксаан элээн шүлүктөр, чечен чугаалар, парлаттынган чогаалдарның хол-биле бижээн баштайгы хевирлери... дээш, хөй-ле чүүлдер эмгелеттинип, аңгы-аңгы папкаларже суктуна берген. Олар ам бо бажыңның дириг арткан ээзи чурттап чорда, бөгүн чаа суп каан аайы-биле шимчевейн чыдар, а оон, каш он чыл эртерге, та чүү болур чүве, кайы-бир архивче дужаат-тына берзе, оода бир чогаал шинчилекчизинге херек апарза, экизи-ле ол. Оон дора салым — салгакчыларга үндүр октат-тырып аары, ис чок чиде бээри. Чеже чогаалчының, боттары дириг турган болза, аажок хайыралаар чүү-хөөзү, калган соонда, кымга-даа херек чок апарып, өскээр аайлаттына бербээн дээрил!

— Адырам, бо чоокта каш-даа киреримге, чоңар-даштан бир чүве-ле сомалап орап кижн чораан, ам артында солуну аажок, кээрнмге-ле, бир өске дүрзү тудуп алган боор, олары чоп көзүлбезил, өске черде-дир аа? — деп, эжн сонуургаан.

— Ийе-ийе, оозу чоп чнде берген чоор, аарый бергеш, эмнелгеге чыдып алгандан бээр көрбээн-дир мен. Хөй-даа дүрзү эвес чүве, чаңгыс-ла ол даштан бирээни эгелеп алгаш-ла, дооспайн-даа, өскээр кылып, хөктеп-ле турган кижн. Баштай дириг амытаннар дүрзүлери, бот-боттарын солуп, көстүп турду, оон бир-ле аныяк кыстың арын-шырайын сиилбирлеп орду. “Чүү ындыг таныжыл моон, уттуп чадаан чалыы ынакшылы ирги бе?” деп бодап, хүннээченнеп турган болбазык мен бе, хайлыг, ам канчап барганы ол? — деп, кадайы боду кайгай бергеш, оон-моон дилегзинерге-даа, чүве тывылбаан, өске өрээлдерде-даа чок болган.

Чоңар-даштын тогланчызы-ла стол кырында, шалада эскертинмейн артып калган чыдыр боор, а демги тывызык-сыг кыс, чаяакчызы шеверни эдерген дег, шуут сураг барган. Калган чогаалчының эжн хүннээченнээнин боду-ла сөглөп-кен дулгуякка каразып: “Ашааның эрги таныжын танып кааш, солуу кадай чок апарган эжиниң сөөлгү ажылын буза шаап каапкан эвес бе?!” деп, иштинде хорадап чана берген. Оон бажыңынга келгеш, оожургап, эжиниң аажы-чаңын сайгара бодап келгеш: “Кадайында эвес болду-ла бе” деп түңнел үндүрген. Ооң бодапдары кежээ дургу, чайындылаан суг дег, сагыжының дожунуң кырынче үндүр агып, чер ажа чаттылып, бусталып шаг болган. “Хоюглакчы болбазыкпе, кончуг-даа хоюглакчы...” деп чыткаш, шыыладыр удуп калганын эскербейн барган.

3

Ак-оол дириг чорааш, хөй чоок эштерлиг-даа чорбаан. Эдержир-харылзакыр, чугаа-соот кылыр таныш өөрү, төрел-дөргүлү, чылда ийи-бир хөөрежип душчур өңнүктери чүге чок деп, турду-ла ыйнаан. Ынчалза-даа сарыыл кирген назынында ийи-ле кижини бүзүрелдии-биле эжим деп санап чорааны аргажок шын кижн. Бирээзи ам кожуунче көже

берген болгаш, ховар көржүр апарганнар. А ийигизи — Алексей Чөптүг-оол — Ак-оолдун кадайы Айлаңның кый деп алган кижизи ол-дур ийин. Калган чогаалчының бажыңыга чорааш, чонар-даштан кылып эгелээн деп билири, мурнунда көрүп турганы ажылдарны тыппайн баргаш, баштай ооң кадайыга каразый берзе-даа, оон ол муңгаргай херээженниң харызын дыңнааш, чогул чүү болганын кезээ бажыңыга даап бодаза-бодаза, “Хоюглакчы... кончуг-даа хоюглакчы...” деп орган эжи аан.

Алексей ам сактырга, Ак-оолдун чаңы черле ындыг чораан. Дөрт-ле одуруг шүлүк безин бижээнде, эдип-чазап оруп бээр, эчизинге чедирбээн шаанда, өске кижин холунче черле кирибес, кымга-даа номчутпас, кымның-даа аргасүмезин сонугавас. Чүглө Алексейге азы ам Балгазында чурттап олурар эжи Сымчаанга чогаалының шору бышкан деп санаар хевирин көргүссө-ле, көргүзөр. Оон катап база ол чогаалды көөргө, элээн өскертип, чаартып каапкан, чамдыкта таныттынмас-даа апарган боор. Алексей болза ындыг эвес кижин, кыска шүлүктү суг бир тын-биле бижий каапкаш, оон этсе, каш улуг эвес эдиг кылып, ооң-биле соксап, кажан-даа дедир олче эргилбес. “Ажыы-даа чер албас хөй эдилгениң, албадалдыг ажылдың сорбуланчак изи чогаалга артып калза канчаар” деп бодаары ол бе? Өске талазында бодунга негелдезиниң шаа ол бооп база чадавас. Азы чоннун “Чыртаан эдер дээш, согурартып каан” деп мерген сөстөрүн бодады ыйнаан. “Шынап-ла, чүгө ынчап турган кижин боор? — дср, Алексей ол дүне бажы ыжып шаг болган. — Ийе харын, бир сөс өске сөстен дээштиг апарып боор азы ону аңгы турушка салып каарга, бир янзы дыңналып, утканы күштелдирип, тынышты узадып, адаарга аянның апарып боор. Ийи-үш дөмей уткалыг сөстүн ыяап-ла ол домакка ажыглаарыга тааржыры туруп боор. Чамдыкта хөлүн эрттир каас-коя, өскээр аянчылган сөс орнунга шала кандай, эрбенниг ышкыш сагындырза-даа, өзээн өттүр сөглөптер, тоолдарда маадырның кан хожуула огу дег, бүгү моондактарны өдө адыптар күчүлүг сөс хереги шын ийик... Ол бүгү азы оон-даа өске ындыг дөргүлүг хоюглаашкыннарны,

эдилге-чазалгаларны чүгө кылып болбас деп, харын-даа сөс-биле ажылдап чоруур чогаалчы кижини ону албан кылып ужурулуг, оон башка оон ындыг ат эдилээн херээ чүл. Ынчалза-даа, Ак-оол ышкаш, черле соксавайн, эдип-чазап-ла туруп бээр болза, чүү түннел үнерил, ажыл канчап бүдерил? Эжим хөөкүй чогаалдарын мүн-не бир хүн хостап салып, кижилер-же чедер оруун ажыдып бериптер турганы шын-на харын, ындыг-даа болза, оларның чежезин, “Чедир кылбаан мен” дээш, ора соп, бок кылдыр үндүр октап, олчаан дооспайн барганыл, кым ону билирил, кым ончалап санааныл? Ол бүгү төнчү чок ажылдың ажыы, херээ кайы хирел? Боттанып оран дириг тыннарны чогаалчы, хинге орааштынгаш, чырык черни көрбейн барган чаштардан-даа дора кылдыр, боду боой тудуп, кемниг үүлгедиг кылып турбаан бе?!”

Алексей Чөптүг-оол “Аян” деп пивону ишпишаан, чогаалчы ажыл дугайында, эжиниң дугайында эргий боданып шаг болган. “Чүглө хей-аът билер, ол чок болза, ужукче чүткүп, саазын шорбарлаан ажыы чок” деп езуургап чораанын ам кээп сактырга, чазып чорааны-ла ылап. Чаңгыс борбак номчугажын, парлаттынмаан чогаалдарын ам бир ажыдып, катап номчуй бээр болза, арны-бажы изип-хып, ыядып-човаары аажок ышкаш сагындырган. “Хоюглакчы, кончуг-даа хоюглакчы...” деп бодап орган эжимниң ындыг чаңчылын салгап алыр апарган эвес мен бе, оон меңээ арттырып каан өнчүзүн мынчаар хүлээп аарым ол бе?” деп бодал угаанынга шывараш диген...

Биче-оол ДОЮНДУП

ХАЙЫРААН ОЯЛА

(Чечен чугаа)

Окаанчык ирейни от-көс дег кылыктыг, хорадай бергенде холу-буду сиригайнып, үнү үнместеп дүдүлээр апаар, мырыңай чамдыкта билинмейн баар кижини деп улус чугаалашканын дыңнаан мен. Көдүрбээнде аар-чийги билдинер бе, көрбөөн шаанда сөскө бүзүрээр бе? Оран-чуртта улуг назылыг кижини боорга, бодум хуумда харын хүндүлээр кижини мен.

Даг чурттуг малчыннар кышкы үеде дага чок аът мунары берге апаар чүве-ле болгай. Бирле хүн кожавыс аалда Окаанчык ирей: “Ояланы дагалап шаап берип көрем, оглум” деп сөс чорудупкан мындыг. Даартазында эртежик чеде бердим. Дүүн чиштээн улус болду. Эъттеп, шайлап алгаш, Окаанчык ирей, оглу Буян үжелээ багда Ояланы чымчак харлыг оргулаашка камныг ужур тырткаш, дуюгларны дагалаарынга эптиг кылдыр тааржыр аяны-биле шарый шапкаш, аъттың бажынга кидистер катап, сыртыкчыгаш салгаш, ашакты: “Шимчевес эвеспе” деп чагааш, ажылдап кириптивис. Бир талакы хол-будун дораан-на дагалап каап-тывыс. Он ийи кадаг өттүр шапкаш, ону ээринге он ажыг минута-ла эрти. Ол аразында аът ийи-үш удаа шимчээш-киннер кылгаш, ашакты элээн-не шугулдатты ышкаш.

Андара тырткаш, ам арткан талазын дагалап эгелей бердивис. Ояла дээрге удаа-дараа хөделгилээш, бажы-биле ашакты моңнаар чыгыы, ооң нервизин ылап-ла дырбап чыдыр. Аът бир дырбаш дээрге, ашактың үнү өскерли берген: “Кончуг бөрүнү!” деп алгырды. Сактырымга бир-ле чүве “пит” дээн ышкаш болду. Ояланың сидии аттына бергеш, даваннары салдынып бада баарды. Дүрген-не ашакче көрүндүвүс. Киживис ыт чок, салы сарбая берген олур. Мен дага шоптуларын үргүлчү чиик маска-биле хап турган кижин мен. Аар масканы чүгле кадаг бажы дугуруурда ажыглап турдум. Кайы чапта ону ала тыртып алганы ол чүве ийик. Киживис хорадаан уу-биле аъдының бажын орта доп кылыр дээш, ылап кылыпкан бооп-тур ийин моң. Мен ыттаар сөс тыппадым. Оглу Баян:

— Чүү кончуг кижин боор сен. Хайыраан Оялаңны соп алырың ол-дур але, ачай — деп бо.

— Бажы-биле бажым буза моңнап каг часты, шорузу — дээш, ашак тура халып келгеш, караа шагда-ла өлерере берген чыткан аъдынче чаа-ла кайгаан тур.

Хорадаан, хомудаан оглу өгже кире чүгүрген соонда авазы кадайның ыды-даа ыт эвес. Ашак өгже бир кылчаш кылынгаш, карактары база-ла аъдында келди. Кыш эртер, кылык частыр деп чугаа бар болгай. Кылыгы частып кээрге,

кырыыже эдилеп келген, эжи ышкаш эки аъды аңаа ам кээргенчиг апарганы ол-ла ыйнаан, ашакты көөрүмге, боду база кээргенчии кончуг. Карактарының адаандан борбак-борбак кылаң дамдылар харлыг черже чуглуп бадып тур. Ол аразында Седипаа угбай чанывыста шагда-ла чеде хонуп келген, бирде ашаанче, бирде аъдынче көрүп, эрни бөрбеңайнып тура-ла эдип үндү:

– Дүүн дөңгүр хүрең шарыжыынны соп чидиң, бөгүн дөшпер ой аъдыңны база соп алганың ол ышкакжыл але, сирилээн куурумчу!

Ашактың аксындан чаңгыс сөс-даа үнмээн. Кударгай апарган, куду көрүп алган турбушаан.

“Кылыктанып чорааш — сотка олурар, хыйланып чорааш — шоотка кирер” деп чүве бо-ла-дыр деп иштимде бодандым. Чок дээн эки аъттарның бирээзи чораан, хайыраан Ояла!

Окаанчык ирей ам кажан-даа ооң ооргазынга олуруп алгаш, ойларга чайгандырбас. Челин сеглеңнедир челдирбес.

Кылык ботту човадыр, даг аътты човадыр деп чоннун мерген сөзүн чүге-ле сагынмажык ирги.

Лидия ООРЖАК

Ак-Довурак

АДАШКЫЛАР

Чойган-оол санда онаалгазын кылыр дээш, долгандыр чүү-даа болуп турарын, шактың каш чеде бергенин эскербээн. Эгезинде уйгузурап олурган боду ала-чайгаар сергеп, онаалгазынга езулуг хандыкшып, оон адырылбастай берген. “Шынап-ла, сан бодаарга, дыка солун чүве-дир, белең чүве шежил” деп боданып орган.

Сөөлгү чижээн бодап орда, даштыкы эжик халырт дээн. Дүрген-не шакче көргөн — 6 шак элээн ажа берген. “Ачам ажылдааш чедип келген, а мен шай чылдып кагбаан мен...”

– Адазының чаңгыс оглу чүнү кылып орар? Шайывыс белең бе, оол?

Чойган-оолдун карактары дораан-на ачазынын карактарында барган — шынап-ла, ачазы эзирик. Ол моон мурнунда ажылдааш, кайнаар-даа барбайн, дораан чанып келир турган, а сөөлгү үеде ооң халаң эзирик, орайтады чанып кээри чаңчыл апар чыткан.

— Онаалгам кылгаш, четтикпедим, ачай.

— Онаалга-анаалга деп алган. Ам база машиналар чуруп олурдун ыйнаан. “Оглуңар өөренири сулараан, чалгаа апарган” деп башкынның үргүлчү чарбыттынып келирин уттутуң бе?

Кезек боданып олуро, уламчылаан:

— Арта ачазы-биле маргыжып, меңээ таарышпас чүведир деп че. От-көзүң чүге салып албаан сен? Ыяжың, хөмүрүң кирип алдың бе?

Чойган-оол эжик аксында азып каан хирлиг куртканы апкаш, дүрген-не үне халаан. Даштын хадымырлап турган, сооксумаары кончуг. Ыяш чарар сери адаанга келгеш, азыгда топкакты сандайланып олуруп алгаш, ишкирнигиң ыглай берген.

Авазы чок болгандан бээр ачазы эзириинде үргүлчү ыглаар, чамдыкта хөректенгилени бээр апарганын Чойган-оол эскерип, аңаа аажок хомудап чораан. Ооң сагыжын үлежир кижиде чок: угбазы — Кызылда, даай-авазы база ырак. Клазының башкызы аажок дузалажыксаар, өөнге келгилээр, ажык чугаалажыксаар, ынчалза-даа Чойган-оол оон ыядыр, шоолуг чүве ыттавас.

Куртказын авый-шавый бөле туттунупкаш, ооргазын ханага чөлөндир үстүргеш, карактарын шийгеш олурупкан. Ооң карактарынга бир-ле дугаарында сан башкызының шириин шырайы көстүп келген. Авазы аарып турда ийчаңгыс озалдай бээрге: “Чүү кончуг удуур улус чоруур чүве ыйнаан, ам база эрттир удуп кагдыңар бе? Хүннүң озалдаар кижидир бо, ада-иези та чүнү көрүп турар чүве” дээш-ле, дыйылааш үнү-биле “чалгып”-ла эгелээр. Чойган-оол чамдыкта кылып-даа алган онаалгазын аңаа көргүспес, ол каш-даа ынчанган. Авазы бергедеп аарып турда, улуг улус-биле дөмей каш-даа хонукта удуваан. Авазы: “Эртен өөренир кижиде уду, оглум”-даа дээрге, ынавайн, олуро хонуп турган.

Сактырга, ол көрбээнде авазын бир-ле черже аппаар ышкаш сагындырар турган. “Ам эртен башкы та чүү деп кончуур. Ачам эзирик келди дээр эвес. Чүдөк ыядынчыг чүве дийин, кончуй бээрге, уруглар суг дыңнап турда...”

Ачазы ижиптер апарган соонда, бажыңга аныяксымаар ийи кадай-биле каш-даа катап келгеннер. Чемненир стол артынга олурупкаш, арагазын ижип, хөөрежип-ле эгелээр. Баштай харын оожум, сымыранчып чугаалажыр, чоорту үнү улгадып-ла олурар, бир дыңнаарга, хорадажып-даа, бир дыңнаарга; каттыржып-даа олурарлар. Кожамыктажып ырлажыр, танцылай-даа бээр, тенектенир... Чойган-оол көрүп олурарга, бирде сээден улус-даа сагышка кирер, бирде чаш уруглар-даа ышкаш. Каттырынчыг-даа. Чамдыкта түбексингеш, даштыгаа орайга чедир кылаштап чоруур. Ол ийи угбайларның кажан чоруп турарын Чойган-оол билбес, эртен туруп кээрге, олары чок боор.

Бир катап чемненип оргаш, ачазы Чойган-оолдан чиктиг айтырыг салган:

– Ол ийи кадайның кайызы чүгээр-дир, оглум? Сен көөрүңге аан.

Чойган-оол харыылаар чүве тыппайн барган. Кайызының экизин кайын билер. Арыннарын безин орта көөр эвес, кымның чүнү чугаалап оарын хамаанчок. Олуруп-олуруп, хүлүмзүрүп олурган ачазынче көрүпкеш:

– Кайызы-даа эвес. Меңээ кайызы-даа эки эвес чүве-дир — дээн.

“Ачам оозун сактып келген-дир аа. Эзирик хирезинде. Шынап-ла, чүдөк кадайлар чоржук. Мурнун булаажып чугаалажыр, арагалаар, авам ышкаш эвес... Доржунун чаавазының экизи кончуг чоржук. Арагалавас-даа. Доржуну үргүлчү, кайнаар-даа баарда, эдертип аар. Чугаакыры база кончуг, чем кылыры эки... Авам ам-даа чораан болза, ачам арагалавас болган болза...”. Карааның чажы чаактарынга кээрге, думчуун шүш кылгаш, бичии чудурукчугажы-биле аштай тыртып, арнын холдары-биле дуглап алгаш, ишкирнигип ыглап олурган.

Чойган-оол шыырныга берген. Караан көрүп келирге, караңгылаар деп барган болган. Ыяжын куспактааш, ба-

жыыныче аяар кирип келирге, ачазы удуп калган чыткан. Дааш үндүрбейн, ыяштарын печка аксынга каап кааш, сайгылгаан-даа кывыспайн, эжиин дээктээш, идик-хеви-биле чыдып алган.

Даартазында школага ол эртези кончуг мацнап келген. Кичээл эгелевээнде дүүнгү кылып четтиклээни онаалгазын көрүптер бодаан. Даштын таңныыл школа дашты ширбип турган, оон ыңай кым-даа чок. Клазынче дүрген-дүрген базыпкан — оозу шоочалыг.

Орус дыл кичээлинге ол кончуг эки харыылаан. Башкы мактап-мактап, улуг-ла кызыл “5”-ти дневнигинге салып каан. Сан кичээли эгелээн. Башкы өөрөнгөн чаңы-биле парталар аразынга кылаштап, онаалгаларын хынай берген. Чойган-оол кыдыраажын ажып белеткеп алгаш, манап олурган. Онаалгазын ол боду кылган болгай — дүжүрүп биживээн. Харыызы кандыг боорун, шынап-ла сонuurгап орган. Кыдыраашты тудуп алгаш, көрүп-көрүп, артын ашкаш: “Как всегда, онаалгазын кылбаан” деп, кыжыраан-зыг көрүп кааш, башкы өске столдарже эрте берген. Ол хүн сан кичээли Чойган-оолга солун болуп, самбыраже үнүп харыылаксаан, ынчалза-даа башкы ону кыйгырбаан, Чойган-оолдун дидим эвес хол көдүрүп олурарын ол “эскербээн”.

Соок кыш эртип, час дүжүп келген. Даштын чылыы кончуг. Кушкаштарның ыры-шоору диңмиреп, кудумчуда ойнаан уругларның хөглүг үннери мыжырашкан куштар-ла, солуну, өөрүнчүү кончуг. Ынчалза-даа Чойган-оолга муңгаранчыы кончуг, ооң сагыжында бир-ле соок аар даш суп каан дег, эштери-биле ойнап, каттырып турза-даа, хөрээниң ишти хос.

Бир хүн кичээлдер соонда Чойган-оол авазының хөөрүнге кылаштап келгенин боду безин эскербээн. Чонаада-ла пөрүк, чүве ыыттакас боду ам хостуг чугааланып, карааның чажындан-даа ыятпайн, чугааланып-ла олурган:

– Авай, чүге келбейн тур сен? Сен чогуңда дыка багай чүве-дир. Сени сактып тур мен, авай. Мээң-биле кым-даа чугаалашпас-тыр, авай.

Карааның чажы, киноларда улустуң ышкаш, чаактарын куду агып бадып-ла турган.

— Ачам арага ишпейн эки ажылдап тур, авай. Мен эки демдектерни ап тур мен — дээш, карааның чажын чода тыртып алган. Сактырга, сагыжы чиигей берген дег болган. — Угбам даай-авам сугда хевээр — оон хүлүмзүрүй каапкаш, — Сээң эштеринң меңээ камбет садып чиир сен дээш, акша база бердилер — деп немеп каан. — Сеңээ база, ачамга база дыка ынак мен, авай.

Чойган-оолдун хөрээ шуут чиигей берген ышкаш болган. Ооң сагыжынга өөрүнчүү кончуг апарган, авазы-биле шынап-ла чугаалашкан ышкаш, авазы ону эргеледип, чассыдып каан-даа ышкаш болган.

Чазын кудумчуга чоруп-чоруп, бажынга кирип келирге кандыг ийик — караңгылаш дээр. Чойган-оол бажыңынга кирип келирге, арагазыг, караңгы-ла чүве болган. Карактары чоорту чаңчыгып кээрге көөрге, ачазы чемненир стол артында олура удуп калган болган. Шала кырында мындаагы-ла ийи кадай аткаар-бурунгаар ушкулап калган, печка артында танывазы эр киж, бөргү тыртыйып калган, олура удуп олурган. Шала кырында шил-ле хөй, хлеб тогланчылары ында-мында төгүлгүлээн.

Чойган-оол эжик аксынга кезек туруп-туруп, эжикти ажыда идипкеш, печка аксында сандайга олуруп алган. Мурнунда чыткан “Примадан” бир таакпы ужулгаш, аксынке супкаш, чанында зажигапка-биле кыпсып алган. Ийи соргаш, киир тынып чоруй, чөдүрө берген. Чөдүрүп-чөдүрүп, таакпызын октапкаш, стол кырында стаканны алгаш, чыттап көргөш, думчуун дырыштырыпкаш, чунар-демирже төптер часкаш, соксап каан. Дедир келгеш, шилче куткаш, кладовкада доскаар артынче чажыра суп каан. Оон черде ушкулааннарны арай деп тургаш оттургаш, чандырыпкан.

От салып кааш, суглап алгаш, улуг алюминий сакпыңын долдур суг чылдып алган. Суу изигиже дээр бажыңын иштин ширбиш, чул каапкан. Баштай аяктар, ооң соонда бодунун, ачазының каш хевин чуггаш, печказын долгандыр азып, кургадып каан. Кылып алган ажылынга сеткили ханганы

кончуг, бажыңының иштин эргилдир көргүлээн. Орнунун шывыын таваар аайлай дүргөш, удуп чыдыпкан. Каракта-рын шийиптерге авазы “Эр-хей, оглум” дээнзиг хүлүмзүрүп көстүп келген.

Оттуп кээрге, ачазы чок. Бажың иштиниң чылыы аажок, от салып каан. Стол кырында ийи сакпың турган. Чойган-оол тургаш, сакпыңнарны ажыдып көргөн: бирээзинде рис каша, а өскезинде хаарып каан эът бар болган — ачазының эң ынак кылыр чеми.

Ол эртен Чойган-оолдун ачазы оттуп келгеш, дыка-ла боданган, муңгараан. Багай оглу ооң үс-чарлыг идик-хевин чуп каан, бажың иштин шыдаар шаа-биле арыглап алган. “Эпчок кыннып-даа чораан болзумза, бак бодавайн чоруур, чаш чүвемни, мээң-даа кончуумну, мелегейимни. Оглумнун пенсиязындан чүү-даа артпаан, кончуун. Мындаа дуңмам уругнун кончуп турганы-даа чөп-түр ийин. “Сээң соондан кылаштажып турар кадайларның коргунчуун, акый. Таанда бодун чүве эскербес кижиги сен бе? Оларга чүглө сээң пенсияң херек чүве-дир ийин, ооң төнерге, көзүлбейн баарлар, көр даан. Багай оглуну-даа бодап көрөм, өзүп оорар улуг оол-дур, харын-даа томаанныг оолдуг-дур сен. Өске кижиги болза, мынчаар бажың силгип арагалап чорунда, та чүнү үүлгедип кылаштап чоруур. Эки кижилер база бар-ла чүве-дир, акый”. Шынап-ла, амыдырал чүглө мени кызагдаан эвес, мен ышкаш салымның та чеже кижиги бар, арагадан, кадайлардан ядараан эвес мен, черле таптыг чурттап көөр-дүр. Көрден, кармакта чүү-даа чок, дүүн алган акшадан чүү-даа артпаан, оода аъш-чем безин садып кагбаан, кончуумну. Дөгerezин каяа чарыпкан деп мен, ол бак херээженнер оорлап алганы ол-дур, кончуг чаргаштар”.

Чойган-оол бир-ле өөрөнгөш кээрге, ачазы чада кырында балыктаар херекселдерин чада каап алган, ажаанзыраан олурган. Оглунче хөглүү кончуг көргөш:

— Че, кайгал, мотоциклиң уштуп белетке, эртен хондур тайга үнүп, агаарлаар бис — деп чугаалаан.

Чойган-оол:

— Ура-а-а!!! — деп сумказын чайбышаан, бажыңынче алгырып кире берген.

Эртен даң хаяазы-биле чарыштыр ийи адашкыларнын барааны суурну өрү шимеш-ле дээн. Ачазындан куспактанып алган холдарындан бир-ле билдинмес тааланчыг чылыг Чойган-оолдуң чаш мага-бодунче тарап чораан. “Ачамнын чылыын, авам ышкаш...”.

2006 ч.

Эльза ООРЖАК

ХОМУДАЛ

Валя шала имиртиней бергенде угбазы сугдан ыысылыг, сеткили хомудаан чорупкан. Угбазынын уругларынга болчупкан дээш честези кижии ооң эң-не аарышкылыг балыынга дээп, “Бодуң ажы-төлдөн төрүп алгаш, кижизидип тур” деп сөглөпкен.

Үжен хар ажа бергиже кижиге-даа барбаан, ажы-төлү-даа чок болгаш, честезиниң ол сөстөрүн сеткилинге чоок хүлээп алган. Автобуска олуруптар дээрге карманында чаңгыс көпөөк-даа чок. Сумказын каапкаш, халып үнүп келген болган. Эжиниң бажыңы элээн ырак, орайтай база берген болган. Корга-корга дүргени кончуг кылаштап олурда, бир эр кижии оруун доза турупкан. Бичии үе иштинде дыка хөйүнү боданып четтигипкен. “Ат болдум але, та чүү кижии чүве, чаш уруглар дег мөгаттынып, кежээ халып канчаарым ол”. “Экии, Валя. Кайнаар бар чыдарың ол?” дизе-ле школага кады өөренип чорааны Эрес болган. Амырааны, кортканы катай хаара ыглап бадырыпкан. Эрес, хенертен Валя ыглай бээрге, аай-бажын тыппайн девидеп: “Канчап бардың, оожургап ал, че” деп тургаш, Валяны оожургадап алган. Чонаада кевин-херек чок чүүлдер чугаалавас боду, чүү болганын тө каап бадырыпкан. “Школага өөренип чорааш, сенче та чеже чагаа бижээн кижии мен, чаңгызын-даа харыылаваан сен але” деп хенертен Эрес чугаалаан.

Шынап-ла, Эрестиң дыка-ла чараш ырлыг-шоорлуг ынакшылдың чагааларын та чежезин харыы чок арттырып чораанын Валя сактып келген. “Сээң-биле ужурашса деп кезээде бодап чораан мен. Кежээ олурарымга олуртунмас,

үнүксээм келир, черле элдептиг кежээ болду. Эжим сугдан бээр кылаштааш кээйн дээш бар чыттым” деп Эрес чугааланган. Кежээ дургу эрткен үезин чугаалажып, школачы эштерин сактып чорда, Валяның эжинин бажыңының чанында шагда-ла чедип келген болганнар. Валяны киир үдепкеш, “Эртен вокзалга чеде бээр мен” деп аазааш Эрес чорупкан. Ол дүне кайызы-даа карак шимейн, боданып чыда хонганнар. Эртенинде вокзалга Валяны үдеп чедип келгеш: “Ийи-үш хонгаш, ажылымдан шөлээ дилеп алгаш, чеде бээр мен” деп, Эрес шиитпирлии кончуг чугаалаарга, Валя чөпшээрешкен.

Суурунга чедип келирге, сагыш-сеткили чиик, бир-ле онзагай болуушкун ону манап турар ышкаш, чалгынның дег ажылдап чоруп турган. Честезиниң ынчан хомудадышканын ам сактып келгеш: “Ол кежээ мөгаттынып үнмээн болзумза, Эреске кайыын ужуражыр деп мен, кижичуртталгазынга элдептиг-ле таварылгалар болур чүве аа” деп боданып олурган.

ШҮЛҮГЛЭЛ, ШҮЛҮКТЕР

Александр ДАРЖАЙ

*Академик С.Н. Федоров аттыг
карак эмнелгезиний Новосибирскиде
салбырынын кезер эмчизи Ольга
Николаевна Кулешовага*

ЧЫРЫК ШАҢНААН АК-ТАРИЙГИ

(Шүлүглел)

1.

Карактарга хүннүн чидиг согуннары
херелденип чайынналдыр дегген соонда,
Каш янзы челээштелип, чырып чоруй,
кээргел чокка, дешкен ышкаш, шиштей берди.
Хамык чүве туман-буска бүргей алзып,
кара чер-даа көжүп-шимчеп эгеледи.

Кааң аяс чылыг чаагай чайгы дал-дүъш,
сүлде-ле бо, имиртиңче шилчий берди.
Карактарда бүлүртүңнээш дүрзү-хевир,
кууарган хөлегелер көжүп турлар.
Чүлгүп каан дег, шилдегер дээр диңмиреди.
Куйга бажым адыңайнып туруп келди.

Чырык менден кажып-дезип, ырап бар чор...
Чылыг чаштар чаагым куду чүгүрүштү.
“Арткан назын азарганчыг каш-ла чыл!” — деп,
аргажыктан үзүк чокка хек-даа этти.
Талыгырда чаңгы ышкаш, бир-ле чүве
дагжавышаан, кулактарда хүүледи.

Чечек баштаан ары даажы дыңналырдан,
черни-дээрни ыржым шуглай шыва алды.
Кудараан дег, бүрү шагжок шылырады,
куду сайда саарыг муңгак шаалады.
Кажан шагда эглиш чокка чорупканзыг,
хамык чүве туман-бусче эстип кирди...

Карактарым кызып-кызып хере көрдүм,
кара шору, имиргей шаң дуглап алган.
Азы кандаай?.. Хүнүм лаа дег өжүп каан бе?
Ынча дээрге, чаакты чоп херел шонду?!
Ал-ла бодум көнгүс анаа ышкаш-даа мен,
ынак черим ышка бүргей алзыптаан бе?..

Чашкы шаамдан имиргей бо хүнге чедир
саарылган херел көрүп, хөглөп келдим.
Ажыг, каржы сөстөр сөглөп карганмадым,
азыг дижим шаарартып чорбадым-даа...
Канчап барды? Кандыг бачыт кылып кагдым?!
Кайгап болбас чүве хайы тавараан бе?..

Кадыг яла чүге меңээ көргүскенил?..
Кааң дал-дүъш имирдиве хуула берди.
Кажаа-херим кыжырт дивес, ыт ээрбес,
канчап улус эргин арттап кирбестеди?
Ажыг-шүжүг сеткил-чүрээм оя чиди,
айже көрүп, улаан бөрээ дөмей болдум.

Көксү-хөрээм сөгүлгүже кышкырыптым!..
Көшке ынчаар сөктүп бадар чүве чораан...
Аас-кежик херелденген чырыын сөңнээр
авыралдыг Ак-Тарийгим, кайда чор сен?
Харам чокка олча-омак берип келгеш,
канчап менден бөгүн хая көрнү бердиң?..

2.

Хензиг херел ужу безин кылаш дивес,
кедергей-даа ханы тамаа дүшкензиг мен.

Эриннерим ханзырадыр ызырттынгаш,
эрээ аспаан адыра соп үнүкседим...
Чыкылама, тос-ла тостун соогунда дег,
чывар, шаң-бус карактарны дуглавышаан...

Көзү чайнаан караам орта шагдагы дег,
хөөрээн хүннүн херелдери саарылзын.
Хову-шөлдер, дагларымның кырын шывар
хорагай дег, ногаан өңүн көрүкседим.
Карактарым шоозунга чылчырыктаар
хайыралыг хүлүмзүрүг чайнап келзин!..

Азарганчыг хензиг чаш дег, холум сунуп,
атпаңнаар бе?.. Ындыг салым күзевес мен!
кадайымның эдээнден кээп, дүне-хүндүс
халбактаныр... Ындыг салым күзевес мен!
Караңгыда чүве ышкаш, хана суйбап,
кастаакка кээп, хавак үзүп... О, өршээ!..

Чалгыннары сыйык-даа бол, күжүр кушкаш,
чалбак дээрже далбаңайнып ужуксаар ийик.
Балыгланган бөрү безин быктын чылгап,
бар шаг-биле дагже углай маңнаар ийик...
Карактарым дуглай берген туман шывыын
хайыра чок соя тыртып октаксадым...

Өңнүктерим шуут-ла мени уттуп алды.
Өөмдө чүгле ажы-төлүм, кадай арты...
Карачаңгыс хайыралдыг шынчы эжим,
кара баарым көгү болган энерелдиим,
Кара-дүмбей дүннерде-даа, чырык хүндүс
кадыг, быжыг даянгыжым болуп чордуң.

Кайы шагдан ооргам чөлээн хана болган,
кайгамчыктыг, авыралдыг херээжением,
Чуртталгага чүнү чедип алган мен
шуптузу сээ хамааржы бээр, эргимим!

Меңээ онаан үүленин аар чүтгүн
бергедешпейн, аргажып-ла чору сен ийин.

Ине соондан шөйлү берген ужук ышкаш,
изиг каанда, бораңда-даа кады чордуң.
Арты-иштим орта көрбөс апаргаштың,
амгы шагда сээң ужууң болу бердим.
Азарганчыг уйнууң-биле чоруур ышкаш,
аажок камныг мени чедип алыр-дыр сен.

Уйгун чидип, дүнелерде караан шиммейн,
уйнуккайың карактаан дег, мени шуглап,
Хары улус муңгаралың көрбөзүн дээш,
караан чажын ажыт черге чодар-дыр сен.
Очалаңдан уштунмайн барган дижик...,
ооң аагы сеңээ аар-ла дээр ийик...

“Аас-кежик, адар даң дег, агарып кээр,
ак шаң эстип, дээр хиндии көгөрөш дээр.
Күжүр эжим, бистер ийи — эжеш аңгыр
хүнче уткуй дыка бедик ужуптар бис.
Чалыы, чараш үевисте чүве ышкаш,
шаттың, шыктың ногаан өңүн көөр бис!”— дидиң.

3.

Хемге дүшкөн хөөкүй кижиги арга чадаар
хензиг чинге терезинден туттунар дээр...
Имиреңнеп бүлүртүңнээн херелчигеш
ине үдү дыдык черден кылаш диди.
Хемде кижээ шывадапкан дээрбек ышкаш,
херел меңээ идегелдин чыры болду.

... Идегелдин чырыын херел кыпсы каапкан:
илбилиг дүш бир-ле дүне көргөн-дир мен.
Хээленчек чалгыннарлыг ховаганны
хевистелчек шыкка сүрүп маңнап ордум.
Ол дег чараш ховаганны көрбээн-даа мен,
ону таптыг кижиги кайын чуруп шыдаар!..

Дөңгеликке барып ужуп, ооң-биле
төнмес-батпас шыкка сүржүп, пат-ла болдум.
Чалгыннарын чайгылап каап, ховаганым
шарлан-пөштер аразынче хандыр кирди.
Аажок аккыр докулчак өг бедип турар
айыраң-каас аяңга кээп эккелди де!

Өгнүң эжиин шала чырта ажыткаштың,
өңгүр чараш ховаганым ужуп кирди.
Өө тынган күжүр бодум будум сөөртүп,
харык-даа чок эргинни пат арттай бастым.
Карактарым хапталгылаан... Мени дөрже
камныы аажок бир-ле кижиге берди.

Шыгырт туруп могаанымдан чыда дүштүм,
чымчак сыртык бажымга кээп салдынды-даа.
Чаным орта аккыр хептиг чараш уруг
шаң-бус туман аразындан көзүлдү-даа.
Чинге үннүг мөңгүн коңга дуганда дег,
чидиг эвес кыңгыраажы дыңналды-даа.

Карактарга сала каапкан чылыг адыш
чымчак хоюг суйбаашкынын билип чыттым.
Кайгамчыктыг айдызалдың чаагай чыды
шылаан чүрээм, мага-бодум сергедипти.
Дембээрелдиг бүлүртүңнээш дүштү өттүр
дендии оожум судак ышкаш, үн-даа үндү.

Хенертен кээп чыжырт кынды. Кызаңнаашкын
кежээкиниң имириң-даа кезе шаапты.
Өңдейип кээп туруп келдим. Тендирбишаан,
өгдөн дашкаар шала шагжок үнүп келдим.
Тендии ногаан, чингир аяң чаптып чыдыр,
дээрде хүн-даа чайынналды. Куштар ырлаан...

Кажанда-даа мынчаар тода көрбейн чордум,
хамык черни бөле хаара куспактадым.
Хөлчөк эки камгалакчы ховаганым
хөрээм орта часый аарак хонуп алды.

Чырык херел чайынналдыр сөннөп турар
Чырыткылыг улуг бурган, Ак-Тарийгим!

4.

Хүрүм кылып, хөй-ле чылда сүзүк уттуп,
хүрээ-хиитти оюп эртип чоргуладым.
Дүне-хүндүс Бурганны-даа сагынмайн,
дүштерге-даа бүзүревейн, чурттап келдим...
Ыржым, айдың чайгы дүне дүжээн дүжүм
ылап-ла шын, алыс боттуг чүве болду.

“Божуу дүрген Саян арты ажыңар!” — деп,
болчумчалыг Долаана-даа чугаалады.
“Харын дарый чоруңар!” — деп, аңаа улай
Галина Соян сагыш човап чугаалады.
Дүжээн дүжүм, эмчилерниң чылыг сөзү
дүүрээн ботка идегелди кыпсый каапты.

Болбаазын-на хуулгаазынның чүве болду!
Ботче катап бурганнарым эглип келди.
Бүрүл-баазын илбилиг дүш Новосибирьге
бүдүп-чогуп херелденди! Бурган, өршээ!..
Алдынналчак сарыг чаштыг орус уруг
аажок чазык, караам орта көстүп келди!

Чайгы дээр дег, ак-көк өңнүг караан көргөш,
чайынналган хүлүмзүрүүн көрө каапкаш,
Эриин ашкан дажыг суг дег өөрүшкүдөн
эгенирин утту каапкаш, ыглавыттым.
Хейтиктир кээп келген чолга оптуккаштың,
хейде хөлзеп, “Четтирдим!” деп четтикпедим.

Муңгаш дүннү кезээ шагда карактарым
муңчулуп көөр болду бе деп сестип чордум.

*Долаана Монгуш, Галина Соян — Тывада карак эмчилери.

Чырык сөңнээр авыралдыг бурганымны
шырынманы соя тырт деп, кый деп чордум.
Очалаңдан чарып аар дээш Ак-Тарийги
Ольга-эмчи болуп алгаш, меңээ келди...

“Каш чыл чырык көөр мен?” — деп айтырган мен,
харызынга хүлүмзүрүп: “Чээрби!” — диген.
Чамбы-дипке бүгү назын чурттап кааптым,
чап-чаа өске эргилдени эгеледим.
Ындыг-даа бол, чүске кайын чеде аар мен,
ынчалза-даа, чээрби чыл — тергийн-дир-ле!

Херилзимзе, дээрге-даа шаштылгы дег,
хей-аът кирип, сүлдем бедип, чалгынналдым.
Ужур чок-тур! Чээрби дээрге, бүдүн век-тир!
Уйнуум оглун өглөп-баштап болур-дур мен.
Ачы-буянныг холуңарны ошкаайн, эмчим,
Алдынналчак бажыңарны чыттап каайн.

Авыралдыг, энерелдиг аваңарга,
Ажай-буурул ачаңарга мөгейип каайн.
“Карааң огу ышкаш кылдыр камнап чор!” — деп
хайыралыг ашааңарга сөглөп каайн.
“Аваңарны бурганчыдып чоруңар!” — деп,
ажы-төлүңерге чагып каайн, күжүр эмчим!

Амыдырал-чуртталгага аяс хүннер,
аас-кежик, олча-омак ойбайн чорзун!
Эм-дом болган холуңарның салаазыңдан
эгээртиңмес херел саарлып турар болзун!
Очалаңдан хостап алгаш, Чырык шаңнаан
онза улуг, өндүр бурган, Ак-Тарийгим!..

2005, декабрь 12-18.

САГЫШ-ЧОВАА — ТӨРЭЭН ДЫЛЫМ

I

Аай-баш чок казыргы дег,
хөгжүлдениң шапкын маңы
арыг тыва чугаам чидир
хөме хадып туруп берди.

“Дедушка” чымчак сөс бооп,
амгы дылда ижигип тур.
Дедиримден дүжүп бербейн,
ам-даа хүлээп чадап калдым.

Кырган-ачай эки сөс деп
кымга сыгап угаадыр боор,
чамдыкта шуут дыңнаваан дег,
сагышка албайн эрте бээр мен.

Хүлээп албаан өгбе-дир деп
күжүр чаштар каяа билир,
дедушка дүлей дижиб,
тенекпейлер кулаанче айтыр

Деңзигүүрүм — төрөөн дылда,
дүрүм арта баспас дээн мен.
Дедир углаан хөгжүлдеге
“дүлей”-даа бол, туржу бээр мен!

II

Салгакчывыс бо шагда
шала хайнак апар чыдар —
муңгаранчыг кударанчыг
мурнувуста имиртиң дан.

Бир-ле чүве баарымда
бирде-бирде өйүп келир.

Сагыш човаа — төрээн дылым
Сакпак адаан ыстады бээр.

Ыраажы өөрүм аразынга
ындынныг-ла аңгыр чордум.
Өөр куш дег ужуп келгеш,
өлүп төнөр кончуг-дур, аа?!

Төрээн черге аңгыр канчап
эдерин-даа уттуп кагбаан.
Төрээн дылын кымнар, чүгө
эргеленмейн уттуп каапкан?

Сайзыралдың шуурганы
ора шаап-ла, үзе шаап-ла,
Саазында чогаалымны
оон эртсе, балап каар бе!

Мөңгүн-Тайга, Сүт-Хөл канчап
мөңгө тайбың шимчеш дивээн.
Бурунгу өгбө түрктөр
муңгаралдан үстүп төнмээн.

Үннеривис аялгазын
хаяларга шыйып бижип,
үүле-херээн салгалынга
хандыр бодап арттырып каан.

Шүлүкчүлөр айлаң-куш дег
төрээн черин алгап чоруур.
Шүүдели — келир үеге
төөгү болуп артып калыр.

ӨӨРҮШКҮНҮҢ ДАЛАЙЫНГА

Өртемчейниң сылдызынга
киискиткен сүлдө тудуш
чылыг сеткил —
өөрүшкүнүң далайынга

кижи канчап дүжүп өлүр,
чүгле аңаа өөрүп чор.

Албыс өөндө дииренниң,
хиртимчилиг хораны бар,
чүгле ажыг
араганың далайыңга
кижи дүжүп өлүп болур —
чүгле ону шеглеп чор.

Чүглүг кушка ужар агаар
кижилерге хереги дег,
чүгле чаңгыс
ажыл-ишке дерин төккөш,
кижи боду чолун тывар —
чүгле ону угаап чор.

Өртемчейниң чаяп кааны
өлчейлиг хүн херелинге —
чүгле эриг
өөрүшкүнүн далайыңга
өжээн-адаан эстип чидер —
чүгле аңаа идегеп чор.

ЭМИРИЛБЕС БЕДИК СҮЛДЕ

Сары куштун саңзарыңга
Ак-ла бөрттүг болу берген
Шагдагының кижиг-көжээ
Амдыгаа дээр тоглавадың
Эргилдениң хадынга-даа
Эмирилбес бедик сүлдө

Ажык дээрнин адаа черде
Айым сени чырыдып тур.
Көжүп шимчээн хөлегенде
Хөй-ле чонум сүлдези бар.
Эргилдениң хадынга-даа
Эмирилбес бедик сүлдө.

Түрлүг маадыр адын ойган
Төрээн черниң көжээ-дажы,
түмөн чылдар балап четпес
төөгүнү чүктөп тур сен.
Эргилдениң хадынга-даа
Эмирилбес бедик сүлдө.

Түрлүг маадыр тураскаалы
Төрээн черде киж-көжээ
Түмөн чылдар нүүрүн өттүр
Төнмөс алдар тудуп тур сен
Эргилдениң хадынга-даа
Дүжүп бербө, киж-соруу!

Кара-Күске ЧООДУ

ТЕЙИМ ТЭЭЛИ, ДААМ ТЭЭЛИ

Дески хову ортузундан
Дештип келген тейим Тээли.
Тайга бажы таскылдардан
Тайлып баткан даам Тээли:
Даам Тээли —
Дагыыр Тээлим.
Тейим Тээли —
Тейлээр Тээлим.

Сүдүм өргүп, саңым салып,
Чүдүүр, тейлээр даам Тээли.
Дээримден кежик чалап,
Тейлээр, чүдүүр тейим Тээли.

Тейим Тээли —
Тейлээр Тээлим.
Даам Тээли —
Дагыыр Тээлим.

Бажын орта үнө бергеш,
Малдар хараар тейим Тээли.

Баарынга тараа тарааш,
Байып алыр даам Тээли.

Даам Тээли —
Дагыыр Тээлим.
Тейим Тээли —
Тейлээр Тээлим.

Кожуунувус төвү суурга
Адын берген даам Тээли.
Кожа-хөлбээ чонувуска
Алгаттырган тейим Тээли.

Тейим Тээли —
Тейлээр Тээлим.
Даам Тээли —
Дагыыр Тээлим.

ЧЭЭРГЕН ЧЫЫРЫ ЧЕРЛЕ ЭВЕС

Чеден харга чедип аары —
Чээрген чыыры черле эвес.
Чыып-даа аарга, чээрген оду
Чылды каапкаш, соолаш-ла дээр.

Чеден чылда чырык көөрү —
Чедиишкин-дир, тулчуушкун-дур.
Ажыл аарын, аарыг аарын
Ажып тиилеп эртери-дир.

Өскелерге адааргавас,
Өжээргевес, байыыргавас.
Өрү шурап, өөрүвес,
Өлүм көргөш, өөлөвес.

Ыгланчыг-даа үелерни
Ызырныпкаш, шыдажыптар.

Ындыг-мындыг чүвелерни
Ырадыр-ла шывадаптар.

Ынчаар чүткүп чорбас болза,
Ыы-сыыдан ыравас сен.
Аас-кежик, өөрүшкүнү
Аайлаштырып шыдаvas сен.

Чугаалаары амыр, белең,
Чуртталгага ындыг эвес.
Чеден харга чедип аары —
Чээрген чыыры черле эвес!

2006 ч. март 19.

Зоя Намзырай

КҮЗЕГДЕ ААЛ

Күзээндиве аалдар көжүп кирип келген,
Хүннүн караа оя чип каар изиг-даа чок.
Ховуларның ногаан өңү хола-сарыг,
Хойтпак, саан-даа харыксырап, кызырылган.

Шартылаалар чаржалажып үнүн салган,
Саймааралдан сакпаам адаа ажыш кынныр.
Шатта шарлан сарыг алдын орааттынган,
Шапкын хемнер оожум агып, турупканзыг.

Күзег черде өргелер-даа сойтулавас,
Күскү бызаа эткилээри дүвүренчиг.
Суглар кыдыы дожаңналып, бусталгылаан,
Шупту бойдус кышты оштап шыгырт турар.

Курай четпес тайгаларже диинчилер
Хуулгаазын күзел-чүглүг аъттаныптар.
Хумагалыг ойбаан илген кадай улус
Кударалдың ырларын-даа аңаа өргүүр.

Кирип келир овур-дүрзүн олчаан сактып,
Кидис өөмнүң кожалаңын эжип ор мен.
Ачам ышкац эвээш сөстүг дагларымда
Аъдың даажын амыранчыг дыңнаан дег мен.

Күскү дүннүң ээнзиргей шыпшыңында
Хүререрип, додаан арның көстүп келди.
Харылзаавыс чалым оду өшпезе-ле,
Харлыг кышты ажарывыс чайлыг боор оң.

ХЫРАА ЧЕЧЭЭ

Сайгылгааннар чайынынга
Чайыр алдын саарылган дег,
Санап читпес шуушкан чинчи
Чаржы-чаржы бысканнап тур.

Чүг дег чымчак, шүгжең харны
Сүзе-сүзе базып чор мен.
Эндерик хөй “эртинелер”
Эдээм, эктим шыва берди.

Бойдузумнуң чараш каазын
Боошкун долдур чыып алгаш,
Эрге-чассыг кыстарымга
Эргиспейн чедирейн.

Казапчага чаңым ындыг —
Кактаныпкаш, билип каан мен:
Мөңгүннелчек хыраа чечээ —
Мөндүш кынгаш эстип каап-тыр...

КҮШТҮГ ХАНЫ ЫНАКШЫЛГА ЧҮГЕННЕТКЕН

Час бажы мөңге меңги эштип алган
Сарыг-кызыл маны даштыг Саяннарым.
Одуруглай чыскаалыпкан ногаан эзим
Оруум чайлап, мендилежип шииледи.

Сыын мойнаа сарыг сыдым доңу ышкаш,
Шынчы чүрээм ынакшылы ужукталган.
Чалымнарның шыпшыы-биле дужаажыпкан
Чалыы эзир дүндүүштелип бараан читти.

Күштүг ханы ынакшылга чүгеннеткен
Күжүр чүрээм оожургадып, соонче көрдүм.
Чалыы назын чанган куш дег узудаан-дыр,
Шалың дүшкен чаштыг караам чодуп турдум.

КАДАРЧЫ АЙ

Ачавыстың тараа кезер кадыырынга
Аажок дөмей чартык айны көөрүмге,
Октаргайның делгеминде түмөн малын
Ончалаан дег бараан харап чоруур болду.

Көккүр дээрниц хиндиин кырлап оъттаан сүрүг
Көгеримниг сыннар бажын ажа бээрге,
Адар даңның бүдүүзүнде кадарчы ай
Аалынче ажыт кирип узудай бээр...

Хоор сарыг тараа чалгаан ховуларны
Куш даңда Айдан көөрге база ындыг
Хуулгаазын Черниц кырын каастаан чонум
Хоюн малын одарладып көжүп чоруур.

КЫСТАРЫМГА

Айыраң каас удазыннар сагындырар
Алдын чажын хүн-даа черже салывытты.
А мээң ийистерим — Уран, Чечен
Амдыы чашты өрүп чорааш өзүп келди.

Уругларым шыкка чаржып ойнай бээрге,
Узун чажы угулзалыг ийи хем дег:
Каттыржыпкаш, иезинче хүлүмзүржүр —
Хаялыг хүн, чайынныг ай чырааны дег.

Эртем оруу манай берди, чассыгларым,
Эзеңгинер кыңгырадыр челзип оргар.
Уязындан ужуп чоруй бардылар дээш,
Ундараардан харын өөрүп чораай мен аан.

Эдуард МИЖИТ

“ЭРГИЛДЕНИҢ ЭЛДЭЭРТИГЛЕРИ”

*Хүндүлүг даайым, башкы
Хүргүлөк Кыргысович Мижитке.*

Андарылга

Триптих

1.

Көңгүс чаа-ла кударалдан куурарып,
Көжүп калган чүве-даа дег чыткан хову,
Көстүп-херлип, хостуг тынып одунган дег,
Көк дээрдиве чылыг бузун ужуда-дыр.

Андазынның чидиг бизи шургуп киргеш,
Андара соп эккелгени кара хөрзүн,
Чаа-ла эскен семис эъттиң буруңайнып,
Чааның үзү кылаңайнып чыдары-ла.

Чыргап кыштаан чыдынындан сывыртаткан
Шыйлашкыннар, доос-каралар көстүп кээрге,
Дүргөн ону чыып чиир дээн түмөн куштар
Дүвү-далаш ужуп, хонуп, дүвүрөп тур.
Чарган соонда, чалдар шыпкан калбак хову
Чаа дүжүт үрезинин манааны дег,
Чалгып чыдар далай ышкаш “Эштип кир!” деп
Чалай берди... Чалгыг-чалче шымнып кирдим.

2

Сагыш-хөңнүн кижиге база шак-ла ынчаар,
Часкы чер дег, сайгарылдыр коптаргылап,

Арын-нүүр деп андазынның бизи-биле,
Аартыр-даа бол, андара соп чорза, дээрe.

Тамчыын бодаан сагыш-сеткил шимчеш дивейн,
Таалап удааш, чагланыры чүдөн дүрген.
Хаванныы дег каът-каът чаглыг кылын кежи
Каңмыыл чуглур, үнүш үнмес хову дег боор.

Шынның чырыы сывыртавас чүве болза,
Шыйлашкын дег дүрлүп сойган кара сагыш
Чүрек-бодал шөлүн бүрүн тудуп чип боор...
Чүглүг күзел шак ол черге кайын хонар.

Шак-ла ынчаар, тараа тарыыр хову ышкаш,
Чарып, аштап, илииртевээн сагыш-хөөнгө
Чаа бодал, чаа чүткүл үрезинин
Чажарга-даа, кадыг черге кайын үнер...

3

Чаңгыс кижиги сагыш-хөңнү – хууда херээ,
Частырыы дээш, өйү кээрге, харыылаай-ла.
Улус-чоннуң улуг-биче ниитилели
Удаан хову апаар болза, ол-ла кончуг.

Өңү арлыр чавылдак дег үе-шагның
Өөделиин, частырыглыын коптаргылап,
Андазын дег чидиг бистиг бодал-биле
Ажыда соп чорбас болза, айыыл үнер.

Аштааннарның, тотканнарның аразында
Адаанының карак дешпе дүмбейинге
Ирик сеткил курттары-ла өзүп мандыыр,
Идегелдиң ыры аңаа дыңналбайн баар.

Дазыл-дөс чок тояап чоруур каңмыыл биле
Таагылаан дег тапталган куу чашпан бүргөп,
Шаг-шаа-биле эргилде чок чыдар черге
Чаартылганың үрезини дүжүт бербес...

Каңмыыл биле кургаг сиген кывыычалы
Кандыг ийик?! Оттуң хензиг чаштанчызы
Чалбыыштангаш, хан дег кызыл дылы-биле
Чамбы-дипти чылгаптып боор... Деңгер, өршээ!!!

СУГГАТ

“Бодап кээрге, бойдус күжүр — тывызык аа:
Бок-чашпанны кыргып-хыдып туруңда-ла,
Хензиг черден дырбактангаш, тынныг артар,
Келзе-келзе, черни шыпкаш, алдырбайн баар.

Тараа-быдаа, ногаа аймаа өстүрерде,
Дажын аштааш, аңдарып каан чымчак черже
Чалап тарааш, чайны дургу азырап кээр,
Чаш уруг дег тежээл херек — элдептиг аа?!”...

Хүүректерин эгиннерге эптей туткаш,
Хүлүмзүрүп, хөөрежип базып эрткен
Суггатчылар чугаа-сооду сагыжымче
Суггур чаъс дег бодалдар бооп шургуп кирди.

Шында-ла де, кижиг биле чонга база
Чырык-чаагай сагыш-хөөннүн үрезинин
Чажып тарып, суггарбаска, чадаарда-ла
Чаңгыс борбак сывы безин үнер эвес.

Аңаа көөрдө, адааргал-даа, улуургал-даа,
Авыастыг кара нүгүл, бак сагыш-даа
Чаалажып турбуже-ле, сеткилдерге
Чашпан ышкаш чайгаар өскөш, кандыг ийик?!

Сагыш-хөөннүн чашпан тудуп чиген кижиг,
Саргы-ла де, чымчак черже сыңны-ла бээр.
Күзелдери өрү чүткээн күжүрлерге
Хүн чырыгы-даа, суг-даа артпас — хунаап апаар...

Чаным-биле эрте-дүшкен суггатчылар
Сагыжымда хөй-ле хөөннү хөлзедипти,

Эгиннерде хүүректери сеткилимге
Энерелдин туктары бооп чайынналды...

Алексей БЕГЗИН-ООЛ

КҮСКҮ ХӨӨННЕР

* * *

Хоорай аттыг шак бо көдээ суурумнун
Кодан инек оъттап чайлаар тейжигежин
Ээлеп алгаш, боктар чушкуур бомжаларның
Эртен, кежээ одаглары чырывастан.

Эрткен-дүшкен чорумалдар азанынар
Элбер-самдар доңуп-дожаан бомжаларга
Чаагайжыды туткан бажың анмаарлары
Чаглактаныр чери болган... Күс-даа дүшкен.

Амыдырал, чуундузунун чудун угбайн,
Араганың кулу болган бир-ле кыстың
Хүннүн-даңның оруум дозуп, акша дилээр
Хүлүмзүрүү күскү хүн дег, өжүп калган.

Чараш-ла дээн агайларның сузун базар
Чамга-хирге чирти берген шак ол кыстың
Хорлай берген хочалары чылыг дилеп,
Хоорзаны кужактапкаш орган ышкаш...

* * *

Ажы-төлү каавыткаш, улчуп, тояап чоруй барган,
Акшый берген эрес кадай кудумчуга көзүлбестээн.
Кожалары саап ижер чаңгыс инээн кежээлерде
Коданындан уткуп алыр апарган-дыр.

Карман дүвү иштей албас пээнсизин чыып тургаш,
Кажазында дүжүрүп каан сараадында шокар бызаа:
“Холу чемзиг ээм кайыл, орай күстүң соогун!” дээнзиг,
хондур-дүндүр ыглаан ышкаш, эдери-ле дыңналыр-дыр.

Канчап билир, кырган кадай шак бо күстү ашпайн барза,
Кайда-чүде улчуп чоруур ажы-төлү чедип келгеш,

Авазының үвүн-савын үлежир дээш, кускуннар дег,
Аразында чокшун-кыржып, чогуш-содаа үндүрер боор.

Часкы хүнге даамчырап, удуй берген анайларын
Чазый кускун соктап кааптар дээш кедеп кээрге,
Аксы-биле “тог-тог” кылдыр боолагылап, хойзун чораан
Алаш хемде эрги кыштаан, оглун сактып чыткан-на боор.

Шешкиш кужу октаан даш дег, ээреминче шүүргедээш,
Чеди чүзүн чөлээш өннүг, холга сынмас кадыргызын
Ууп чадап, ужуп үнер салдамнарын, улуг тынып,
Урук-биле өйлөп шелер балыын чоктап чыткан-на боор.

Балык кедээр эрес кужум уя tudar Шешкиш артты
Маңнап ажар изим шыгжап, баарныгып чыткан-на боор.
Чазый-даа бол, секке харбас,
чүс чыл чурттаан кырган кускун
Самдар-Кожай анайларын дүжөп, сактып орган-на боор.

* * *

Кыш-даа эвес, чай-даа эвес, кыжыраң соок —
бораанныгда,
Крышадан эрип баткан дамды көргөш — кударава.

Сугдан аргаан көжегени азыпкан дег, төнмөс батпас
Сугтур чаашкын улай куткаш туруп берзе — кударава.

Сарыг бүрү күзүрүмнөп, хадып кээрге чүүден ийик,
Сагыш-хөңнүн хөлүндө-ле саргыш кээрге — кударава.
Чазын, күзүн кижиги хөңнү бойдус ышкаш чүүден хээрек,
Сарыгларның хөңнү база хээрек дээш — муңгарава.

* * *

“Ток-ток дээримге, толагайым аарыыр” дээш кырган торга
долгай дыдын каавыткаш, ужа берди, чассыгбайым.

Донган баарым чылдып келир сени чоктаан өскүс хөңнүм,
Дожу-хары изиг чайын эривес-тир, чассыгбайым.

Торга соктаар кургаг сыра доразында чиирбейлер
Дөргүн аьрга болу бээрин көрбөс боор мен, чассыгбайым.

Кара-дуруяа шуурган оштап, ужуп эртер бир-ле күзүн
Кара бажым халаш дээрин хүрүмнөп каан, чассыгбайым.

Экини-даа, багайны-даа эгин шаанче чүьктеп эрткен
Эгей оглу сөөлгү болчаан утпайн чоруур, чассыгбайым.

* * *

Кандыг-бир кудумчунуң адың-сывын эдилээр деп семевейн,
Каргырааның аян киирер ырызы бооп чораан болза...

Алдарлыг ат, Хүндү бижик алганнарның аразындан
Адым дилеп, шүүдеп орбайн, чараш шүлүк бижип кагза.

Хөйнүң, чоннуң аразында хөлбеңейнип чоруур бодум,
Хөөмейниң хөрек бустур ырызы бооп чораан болза,

Шүлүктерим элей берген чыындызын хойлап чоруур,
Чүрээ-биле чүрээм согуу чаңгыс дамыр эштиг болза,

“Эгей оглу шелип каарга, ыглап-даа боор, ырлап-даа боор,
Эки-дир!” деп бөдүүн мактал дыңнап чоруур кежик болза.

Нина ЭРТИНЕ

* * *

Карак чивеш аразында чүрээм согуун
Каптагайдан өлүм хунаап, аспактапса,
Хайыралыг төрөөн черим кара ширии
Камны-биле кызы мени шуглаза-даа,

Судал тыным өскөн черим ыдык өдөөн
Шуут кагбас. Ырап чорбас. Мөңгө кады.
Тайга черим хөрзүнүндөн чулук тырткан
Дая чечээ болуп, частып үнүп кээр мен.

Ажы-төлдү сырыңгыдан экиртиптер
Артыш, шаанак — эм-таң оът бооп хуулгай-даа мен.
Кежик-чолдуг ынакшааннар херечилээр
Херелденген сылдыс болуп, чайнаай-даа мен.

* * *

Ырак даглар шыпшыктарын
Ыржым имир эзертепкен,
Сындан эстээн сырын удаан,
Шыпшың хааннаан, сеткилим дыш.

Кадарчы ай түмен сүрүү –
Карак баскан сылдыстарын
Далаш чокка “одарладып”
Таваар ай деп, ончалап чор.

Чырык одаам “сыдымы” ыш
Сылдыс, имир сымыраныын
Шалбадапкаш, сеткилимден
Шүлүүм чечен чүңүн ээрди.

Николай ОНДАР

КОЖАМ УРУГ

Экий-менди ол-бо солчуп,
Эртип-каржып чорувуста,
Эртен, кежээ, хүннер, дүннер
Эрткен үе болуп шөйлүр.

Эжик-эжик кожа чурттаан
Ээлдек-чазык чараш уруг,
Хайым соккан чүрээмейниң
Хаалгазын ажып кир даан...

Эргин-эргин артап үнүп,
Эгин-эгин кожа базаал,
Эргим-эргим сөстөр солчуп,
Эрин-эрин эргеленчиил...

Хайыралыг черим энчээ —
Хары чеже союлбаан дээр...
Хары-ла бир опчок хейден
Харыы манап чору сен бе?..

Октябрь ТУН-ООП

КЫРГАН ДЫТ ДУГАЙЫНДА БАЛЛАДА

Эмдик мал дег дывыланып,
Эстеп баткан чалгыглары
Эриктерин часкан чыдар
Ээремниг хем кежип келдим.

Ээргииштелген ээремче
Ээгипкен кырган дыттын
Дазылында чөленипкен,
Далаш чокка бодап ор мен.

“Бергелерни бүрүн эрткеш,
Беленинде киргеним бо.
Чорук-шоорум аайлажып,
Чоруурунун кырында-дыр.

Аза-четкер ыдалаан бе,
Аандан бээр аъттангай аан.
Мага-ботка өршээл кылып,
Мага хандыр дыштанып аайн...”

Кырган дыттын чодур уну
Кызырт кыннып чайганы-дыр.
Эктим орта будуун дээртип,
Элдеп чиктиг чугаалай-дыр:

“Кичээндириг, угаадыг-дыр.
Кижиг төлү — оглум, дынна.
Үер суу дег кээргел билбес
Үе маңы таан дүрген:

Элең-тендин чоруур болза,
Эки чүүлден хайтап болур.
Кылыр дээнин кызытпаза,
Кылбайн чыда кырып болур.

Оран-чурттуң, улус-чоннун
Оруу, чолу мөңгө артар,
Амы-хуунуң кокпазы-ла
Аргамчы дег үстүр болгай.

Бедик эл ам бустур четти.
Мээң үем келгени ол.
Дазыл, унум хере тепкеш,
Дажыг сугга часкадыптайн.

Божуу, мерген чорбас болза,
Бодал бүдүп, чогувайн баар.
Черниң ыраан чыыра тыртып,
Сен-даа база аъттанывыт...”

Ынча дээштиң, кырган дыт-даа
Ынаар хемче ужуп батты.
Көвүк огаан сугну кежир
Көвүрүг бооп хуула берди.

Чалгыглар кээп үзүп, моңнап,
Чазыңайндыр часкап-ла тур.
Кызыл дыт ам чоргаар, быжыг
Кыймыш дивес чыдар болду...

Эриктерден туттунупкаш,
Көвүрүглей ушкан ол дыт
Эртип-дүжүп чорук кылыр
Хөй-ле кижиги оруу болган.

А мен шагда оон үнүп,
Аъттаныпкан ол-ла олчаан

Олча-кежиим дилевишаан,
Оран кезип шаппышаан мен.

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ

БООШКУНДА БООП КААН МЕН

Үүле салым ындыг болган,
Үргүлчү-ле орукта мен.
Үвүм-савым алырын ап, каарын каап,
Үстүмден кээр айтышкынның кулу чордум.

Ишти, хөңнү кады болгаш,
Ийи оглу эргим болгаш,
Ине соондан сөөртүнгөн ужук ышкаш,
Иези-ле мээң соомдан чоруп ордун.

Алырын ап, бээрин берген,
Амыдырал эрте берген.
Аъттарывыс аксын тыртып, дүжүртүнүп,
Ам-на харын сөөлгү көштү кылдывыс бе?!

Хире-хире кончуттунуп,
Химиренип чорзуңза-даа,
Кирер-үнер чону төнмөс, чылыг шайлыг,
Кижилерден тудап калбаан, чурттап чор бис.

Зоя ДОНГАК

АВАЙ

Ай, хүн херелденип чырып чайнааны дег,
Арның чараш, авай, хүлүмзүрүүң чырык.
Аа сүтсүг чыдың, эриг баарлыг чылыың
Аштан, сооктан мени камгалап чор, авай.

Ажыл-ишчин, топтуун, арга-сүмөң, чагыың
Амыдыраар шинээм үндезини болган.
Ажы-төлгө ынааң, шыдамыыңны дөзээш,
Ажыг-шүжүүм ажып, тиилеп чор мен, авай.

Барып ушкаш, билбейн, “туттунганым дузаам”
Баштактаны аарак, чежип салыптар сен.
Човалганның чажыын, оода хензиг кезиин
Чандырып бээр аргам бар бе, эргим авай.

ЭМЧИ

Эмин эрттир аарышкыдан хинчектенген
Эрни кадып, човууртаан аарыг киж
Эмчи сенден дуза дилеп, чаннып кээрге,
Энергияң, билииң, күжүң харам чок сен.

Гиппократтың даңгыраанга шынчы болуп,
Кижилерниң кадыын эмнеп, камгаладың.
Ээлдек чаңың, чымчак сөзүң, эм-таң катай
Экиртиптер! Чонуң сенээ чоргаарланыр !

БОДАЛДАР ДИЗИИ

Шолбан, Сылдыс Айга дөмөк
Чонга, хөйге эмчи өмөк.

* * *

Часкы шагда шымырарган
Чаш көк дендии сеткил өөртүр
Чаштың сүтсүг чаагай чыды
Чаягаар-ла тааладыр

* * *

Чайгы шагның
Чараш каазы
Чайынналып,
Чалбыышталды.
Чаш шаам база
Чалыы үем
Чечектер дег
Челээштелди.
Чайгы үе
Дагын келир.
Чалыы үем

Тайлып читти.
Сарыг шокар
Чамбы дипке
Сактыышкын бооп
Чаларады.

Лидия ООРЖАК

ЧЕРЛИКПЕЙ

Сеткилинде аар дажы базып чоруур
Черликпей ам өглер кезип маңнавастан.
Амданныг чем каап берип, амдажыткан
Аалдар ам чок — күзеглерже көже берген.

Эргеледип, чассыдып каар ээзин манап,
Ээн чуртта артып калган Черликпейниң
Чааскаанзыраан сеткил-хөңнү кударалдан
Часкы, күскү коолаан хат дег улуп орап.

Аштаан хырнын тоттуруп аар арга дилеп,
Арт-сын ажыр улчуп-улчуп, куруг келгеш,
Шаа төнгөн, ээгилай чыдып алгаш,
Чарылбазы чаңгыс дүжүн көрүп чыдар:

Баалык ажыр арттынчактыг бир-ле кижин
Барыын чүкче чиик-сергек базып орап...
Баары ыжып, ийлеп чоруур күжүр Черлик
Бажын уткуй өөрүшкүлүг маңнаплаттар...

Арттынчактыг кижин ону эскербес-даа,
Артты ашкаш, узун оруун шөйүп чой баар...
Сеткилинде аар дажы өөделетпес
Черлик күжүр оттуп чадап, түрөп чыдар...

СОНЕТ

Сагыш дойлуп, булуттардан чаглак дилеп,
Чаъс-чайык оштап турда хая көрнүп,

Думчуун харап чоруй барган сени бөгүн
Дургун, чакпыыл амытанга дөмейледим.

Доңнугуп кээр хоозун үе авыязы
Доктар боордан, чаржаан хөңнүм чылдып бербес,
Тоол-домак аразынга чурттап чораан
Доозун-чамныг үелерни уттуп чор мен.

Шаар дээрден медээ салып көстүп келир
Частың эрес ыраажызы хамнаарак дег,
Чуртталганың дыңнап ханмас аялгазын
Суглук чокка сагыш хандыр ырлап каар мен.

Дөспөс чүрээм күзели бооп хуула берген
Дөргүнектиң чечектери частып келир.

САГЫЖЫМГА ААЛЧЫ БОЛУП...

Эмиг дилээн эзирик дег кенен,
Эзер салбаан кулунчак дег хөөрем,
Дүлгээзинниг чалыы үем ыраан,
Дүдүскекте аржыыл чайып арткан.

Чаңгыс суурга сайзанактап өскөн
Чажыттарым сылдыстар дег тараан.
Эң-не баштай болчашканым оолак
Ээтпекте мени манап кыраан.

Баштаңгылыг келин кыс дег арыг
Бардам, хаадам Челер-Ой дег дезиг,
Байырлажып чадап кааным назын
Баалык ажыр четтирбейн барган.

Чуртталгада кокпа дедир шөйбөс,
Шулурашкан хемнер дедир акпас.
Сагыжымга аалчы болуп келир
Чалыы назын дүлгээзини чараш.

СҮТ-ЛЕ ХӨЛҮМ

Авам ышкаш, ием ышкаш,
Алдын чараш Сүт-ле Хөлүм.
Өскөн черим, төрөөн черим —
Өлчей чараш Сүт-ле Хөлүм.

Маңнык торгу чаткан ышкаш,
Байлак чараш Сүт-ле Хөлүм.
Ынакшылым, ыры-шүлүүм —
Ыдык чараш Сүт-ле Хөлүм.

Өөрүшкүм, чоргааралым —
Өндүр чараш Сүт-ле Хөлүм.

АККЫР ХАДЫҢ

Чаражымның чажы ышкаш,
Дыдырарган аккыр хадың,
Салгын-хатка бүрүлериң
Дыдырадыр тоглап туру.

Соок кыштың кээрин оштап,
Човууртап-ла турган дег сен.
Чараш хадың, хөнү хадың
Чанагаш дег апарган сен.

Ава бойдус хуулгаазынын
Арта базар харык-ла чок.
Келир чылын база катап
Хевир шырай киргей-ле сен.

Мария КҮЖҮГЕТ

ЧЕДИЛЭЭН ШҮЛҮКТЕР

Инек-даштыг чуртум сактып,
Илдиргелиг хөन्नүм дойлуп,
Ийлеги дег кударадым.

Эзир куш дег чүглүг болза,
Эът-чүрээм аагын чидир
Эргим черим тегерзимзе.

Чаныксааным намдатсымза.

* * *

Хаай-хоор* ишкеш, эзирээштин
Каткың төктүп, ыың киткеп,
Калчаарап-ла орбадың бе.

Сербээ, сээден, чөгенчиин деп
Сени чектеп канчаар деп мен.
Сеткил-хөңнүң арыглап ал.

Сеңээ шиме дузалазын...

* * *

Сеткиливис чулук-ханды сөнүн
Чеже катап четтирбээн бис, эжим.
Черле пөгүп көргөн бис бе, черле?

Сеткиливис частып келген чечээн
Чеже катап таптатпаан бис, эжим.
Черле дүжүп берген бис бе, черле?

Ону билир кижичок аа, черле?..

* * *

Көгү-шыгы кайы чапта
Хөлбеңейнип келгени ол?
Көк-ле деңгер, эскербээн мен.

Кара бажым кажан-чежен
Кажарара бергени ол?
Карак соглур, дүжевээн мен.

Үе маңы дүрген-не-дир.

*Хаай-хоор — ажыы эрткен хойтпак арагазы.

* * *

Хөглүг, меге аян ырын
Хөрээмейге сыгавас мен.
Хөцнүм хилей ырлавас мен.

Ырмасынчыг, кээргенчиг,
Ыяңгылыг, муңгак-даа бол,
Ыглап оргаш, ырлап каар мен.

Кандыг-даа бол, бодум ырым.

Сергей НОРБУ

БАГЛААШ

Калган ачам чылгычынын
кара чаңгыс баглаажын ам
Саасканнар чандыр хонмайн,
саңзар-өдээн опайтып тур.

Базар, челер, саяктардан
баглааш күжүр куруглааштын,
Чүглүг куштан түвексинип,
чүгле мени манагзаан дег.

Шала хайыы туруп алгаш,
Шагның бурун херечизи
Улчукан даш биеэ көжээ
Улуг тынып олче хараан.

Тараа соктаан ачам-даа дег,
көжээ менче үзейтипкен
Танып чадап, карак салбайн,
көрүп алган турза-ла тур.

Баглааш база көжээ болуп,
каракка-ла ирип бар чор.
Балар шагның бачыт аарыы
кажан арлып чидер ирги?

ШААЖАҢ ДЕГ...

Өргүн чоннуң өртээли боор
өргээнерден үнген ояар
чагыг сөстүң эптиг чымчаан
чажымда дег дыннавадым.

Тос чүктен кежик эрээн
Тоянчы дег, түрей бердим.
Өрегелиг хары улус
өрү эрт деп чалавас-тыр.
Эш-өөрнүң нүүрүнге
Эки башкы диртип чорааш,
шаңнал манаан идегелим
шаажаң дег буступ каар бе...

ЧААСКААН ЭВЕС...

Хүүрек туткан ийи холум
Ажыл-үүле бажын билип.
Хүлээнгенин кылып чорда,
Күзел,
ажыл,
бүзүрелге —
Чүрээм ыдык быжыг соруу
Чеже кижиг хей-аъдын
Сүмө кадып кывыспаан дээр.
Хүндү,

кээргел,
деткимчениң
чалбыыжынга ынчан чынып,
чалбаргылап дерим чодуп,
таарзынып артып калдым.
Чалыы

шаамдан
чагыг сөстүг,
Карактажып өөртүп келир
Кагжып көрбээн өңнүктөрлиг.
Чааскаан эвес чурттап чор мен.

Чаргы,
чаалы,
халавынга
Харлыгыксап ыглап-сыктап,
Чаңгыс эвес өлгөш дирлир
Халаптыг-ла кулугур мен.

ДЕБЮТ

Журналист Светлана Дачын-Хөөнү азы “Шын” солуннуң килдис редактору Светлана Салчаковна Балчырны номчукчулар эки таныыр, ону хөй чылдарда номчуп келгеннер. Ол публицистиг материалдардан аңгыда баштай-ла кыска чечен чугааларны, новеллаларны бижип эгелээн, чоорту поэзияже кирген. Чонга билдингир апарган “Ааскым-кежи авайымны” деп ырының сөзүнүн автору. “Шын” солунга ооң элээн хөй чогаалдары парлаттынган. Тыва чогаалдың сайзыралынга, ону суртаалдаарынга үлүг-хуузун кирип чоруур солунчу бөгүн “Удуг-Хем” сеткиүлдө бир дугаар парлаттынып турары бо.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ

КӨПСЭЭГЕЙИМ, АЛААГАЙЫМ

Эзир кужу кылайткылаан,
Экти бедик Бай-Тайгамның
Эдэнейден харап көрүп,
Эргим черге тейлеп тур мен.
Торгу ногаан Көпсээгейим
Тоолзуг, чараш мөңгө-дир сен!

Бажы бедик Бай-Тайгамның
Баарындан холум сунуп,
Ада-өгбөм аалы болган
Алдын чуртум куспактадым.
Ыры-шоорга ады алгаан
Ынак черим чаагайын!

“Көпсээгейге, Алаагайга
Хөне тепкен эзир-ле мен...”
Чолдуг, омак, чечен-мерген
Чоргаар чонум ырын ырлап,
Төрөөннерин чоктап келген
Төлүн-дүр мен, ыдык чуртум!

МЕНДЭЭ, ХЕМИМ!

(ыры)

Төрөл чонум эрийн дургаар
Төөгүден чурттап келген
Аяс дээрнийн көрүнчүү дег,
Ак-бөк Ооруг, мендээ хемим!
Ооруг, Ооруг,
Ортунумнуң өскөн хеми.

Саарыгларың сагынгаштың,
Сагыш-хөңнүм ыстап чорду.
Сүт дег арыг, кылаң суунну
Сүзүп алган самнап тур мен.

Кожумаа:

Могоп-шылаан мага-ботту
Моңнап турар чалгыгларың
Аржаан болуп арыглап тур,
Ава хемим—тааланчыңны!

Кожумаа:

Дыңнап ханмас шимээн-даажың
Дыка хөйнү сөглөп берди.
Шак ол чараш аялгаңны
Сактып келгеш, ырлап чорууйн.

Кожумаа:

Июль. 2005ч. Кызыл-Даг. Бай-Тайга.

УРҮЛАРЛА
БҮЛҮҢ – “САЙЗАНАК”

Моторк ТИРЧИН

Ыт-кады

Чиирбей тени чидиг
Шиштептер дүктүг кат!
Кыйыг хонаш дургаар
Кызыл чечээ хып тур!
Ыт-кады эмниг
Ынчангаш ынак мен.

Чырык кызыл өңнүг,
Сырыңгыга удур кат!
Витаминниг чимисти
Билирим-не хөлчөк.
Ыт-кады чемгир
Ынчангаш ынак мен.

Хек-даван

Ыйгылакта
Ылчың салгын эзиннелди,
Херел оттуг
Хек-даван саглаңнады.

Конгулуурзуг
Коя көстүр хек-даван!

Өлөрсөңдөөр
Өңгүр көстүр чаражын!

Ырлыг-шоорлуг
Ынак кызым шырайы дег,
Эрге-чассың
Эрте чазын танып алдым!
1988

Кызыл-думчук

Кыргындылыг кожагарда
Кышкыжы хат сыгыра-дыр.
Кыштаавыска чайтыладыр
Кызыл-думчук эдип келди.

Кап-ла кара чалгыннарын
Хачыландыр чайып-чайып;
— Чип-сыыйт, чип-сыыйт — деп,
Чидиг үнү мендилээнзиг.

Чалым тиинге уя кылып,
Чаглактанмас эрес кушкаш.
Чаш-ла боттуң хензиг чүрөөн
Чалгынынга ааткан кушкаш.

Бора-хөкпеш

Бора-хөкпеш,
Борбалчаңнаан, чаптанчыг сен.
Морзуктуг хем
Мочургазын чыып, чип өстүң.

...Кудай-дээрде
Куу булут “оттуун” шап тур.
Кем чок хөкпеш
Хектиң оглун чемгерип ор.

Конгулдува
Коргуп, дезип караш дивес.
... Иези дег
Идегелдиг амытан чок.

Хараачыгай

Өскөн хемим унунда
Өрү, куду кылыткан!
Чайтыладыр эдип,
Чалгыннарын херген,
Какпак элде уялыг
Хараачыгай угаанныг!

Өргүн хемим дургаар
Өөр кушкаш чемиш дилээр.
Анай-хаактыг талга хонмас,
Агаар чарып ужугарлар.
Хараачыгай кышкызын
Каяа-даа утпас мен.

Өрге

Өвүр чарык чурттуг
Өртең сарыг чик-чик.
Чашпан сиген чемниг
Чаргаш сарыг чик-чик.

Дазыр шөлдүн ээзи
Тараа “нугуур” хоптак.
Ак-Дагны долгандыр
Аал кылган ак-кожаалык.

Докпак баштыг өрге
Тоол, тывызык маадыры.
Доңган кижээ мүнү –
Домнуг, эмниг эки!

1980 чыл.

Ынча дыка кортпас-даа мен

Селбереннээн ыяштыг арга
Сезинчиг-даа, коргунчуг-ла:
Бир-ле черден бир-ле чүве
Бисче шурап келги дег-ле!

Ынчалза-даа койгунактар
Ында чурттап турар болгай.
Ынчангаштың аргадан мен
Ынча дыка кортпас-даа мен.

Аңнар, куштар шуптузу-ла
Аай-баш чок эвес болгай.
Анаа чораан кижидиве
Араатан-даа шоглаар эвес.

Идиктерим кедип аар мен

Идиктерим бодум часкаан
Иелдирзин кедип аар мен.
Солагай-даа, оң-даа идиим
Солуштурбас кижии боор мен.

Дуңмам идик кедип турда,
Дузалажып чеде бээр мен.
Бо-ла чылын, көргөй силер,
Бопуун кедип өөрени бээр.

Улуг-эргек турар тала
Узун болур, көрүңер даан.
Ону часпас болзуңарза,
Олуй-солуй кеттинмес-даа.

Анай-хаак дугайында тоол

Шыяан ам. Шаг-дүп бүдүп турар эрте-бурунгу үеде чүве иргин. Бир-ле катап эртенги Хүн херелдерин чажып үнүп келгеш, чунуп алгаш, дээрлеп сөлгүүстөп чорупкан-дыр эвеспе. Черде арыгларның чингир ногаанын, а шыктарда көк сигеннер аразында сарыг-сарыг чечектерниң чаражын магадап көрүп турган.

Ол үеде аңаа Анай-Хаак ужуражып келгеш:

— Шыктарда сиген аразында кандыг-даа чечектер бар, чаражын, а хемнер кыдыында талдар бистерниң будуктары-выста көк бүрүлдерден өске чүү-даа чоқ-тур. Биске база чечектелип турар бүрүлдерден чаяап берип болбас силер бе? — деп дилеп айтырып-тыр.

Хүн ол дугайын утгупканын сактып тура:

— Ийе, анай-хаактарга кыска үеде турар сарыг чечектерни кылып берип болур мен — дээн. Оон Анай-Хаак амырап, арыынче чанып кээп-тир. Удаваанда оларның бүүрекчигеш-тери хүннүң чылыынга дартайып, өзүп эгелээн.

Ол аразында Хүн биле Анай-Хаактың чугаазын хорадаан Кыш дыңнап алгаш, өл-шык адаанга болгаш хөлегелиг хооргал иштинге чаштына берип-тир. Оон ол көрүп чыдарга, талдарның будуктарында дыка хөй хүн өңнүг бүүрекчигештер амырап өзүп олар бооп-тур. Кыш оларга шаптыктап, кыржаң соок тыныжын талдарже дүнениң-не хадыды үрүп, хар хыраазын дүвүлендирип турган. Сооксумаар боорга алдынналып үнер дээн анай-хаактарның мочургалары сооктан камгаланып, ой-куу чаш анай дүгүнге дөмөй мөңгүн-нелчек тоннарын кедип ап-тыр.

Хүн анай-хаактар ам канчап барган эвес дээш көөрге, боду ышкаш алдынналып байтыгай, мөңгүннелип доңуп турар болган. Кыштың шаптыктаанын билип кааш, ол алдын херелдерлиг чылыг тыныжын анай-хаактарже удаа-дараа дыңзыды чоргузуптарга, ам-на оларның мочургалары шуптузу частып, алдын сарыг кылдыр чечектелип келген. Хүн тургаш: “Ой, менээ дөмейинерни, чаражыңарны аа!”

— деп мактааш, хүлүмзүрөөн. Оон эгелээш, чылдың-на час дүжерже, Анай-Хаак чоогунда ыяштарга: “Мен алдын, мөңгүн тоннарлыг мен” деп мактаныр апарган дээр.

Аңгырлар чанып келген

Кежээки хүн чүгүрүүндө кирген. Хар эрип, оруктар карарган, а даглар мээстериниң хары шокараарган. Агаар-бойдус чоокта чаа турганындан өскерлип эгелээн. Улуг кара-кара булуттар Хемчик кырындан мурнуу чүкчө дүргектели берген чылып турлар. А хемни өрү келген салгын соокту, чылыгны каттыштырганзыг, ында-мында соңнуг-мурнуг казыргылай сывыртаны аарак туру.

Чоогунда ак-ак теректерлиг доңмас кара сугже алдын-сарала ийи аңгыр чарыштырып этпишаан ужуп бар чор. Олар хемниң суунуң кырынга: “Ың-гаах-ың-гаах!” деп деңге эвес эдип, дескингеш, улам кудулап, чалгыннарын чайбайн, оожумнадыр хергилепкеш, бирээзи: “Ың-гаах-rrr!” деп алгыргаш, суг кыдынга оожум хонуп алдылар. Оон кезек болганда аңгырларның ыяңгылыг тааланчыг хоюг үннери чаржалажып катаптаттынып, а боттары ийи, бир базып каап, чаңгыс черде көрүп орлар.

Удаваанда олар чалгыннарын дүрген чайбышаан, ужуп үнгеш, бир-ле черже далашканзыг, сарыг, ак болгаш кара өңнүг кожундактарлыг тоннарын дөмейлештир кедип алган ышкаш мээң кырым-биле хемни өрү алзы ужуптулар. Аңгырларның моюннары куу кушка бодаарга чолдак-даа болза, оларын шаа-биле дорт кылдыр бурунгаар сунуп алган ужуп чоруур боор чорду. Аңгырлар чанып келген.

Чуңма анайы

(Чечен чугаа)

Бир-ле хүн кежээки одардан өшкү, хой өдекке кирип келгенде, оларның соондан куу-ой анай “Ме-ке-ээ!”, “Ме-ке-ээ!” деп эдип, чыдып каап кел чыдарын көрүп кагдым. Мен: “Бо чүү өшкүнүң анайы чыдып каап чоруур апарган

чоор” деп кайгай берген мен. Көрүп турарымга, анай тура чок аалче ийи, үш базып-даа каар, турар-даа, дедир көөр-даа, а чогуу коданче кириксевейн чору.

Олче халып чеде бергеш, тудуп алыр дээримге, туттурбас болурга, ону өдекче киир сывыртаарымга, хой аразынче база кирбес, оларны долгандыр маңнааш, холга кирбес болурга, өгдө ачам дузалашсын дээш: “Ээй! Кээп дузалажыңар!” деп алгырган мен.

Ачам өгден үнүп келгеш, анайны көрүп кааш:

— Бо бистиң өшкүлерибистиң анайы эвес-тир. Чуңма анайы-дыр — деп бо.

— Ам канчаарыл? — деп, мен айтырдым.

— Иезинден аза берген анай боор ийин. Тудуп алгаш, азыраар сен ийин аан, оглум — деп чугаалады.

Анайны кажаа долгандыр сывыртаарымга, ачам азыг черге чаштып олуруп алгаш, тудуп алды.

Ол анайның иштин туткаш:

— Та, каш хонук иезин эммээн анай. Ишти куруг-дур, эр анай-дыр — дээш, менче көрүп тур.

— Иези канчап барганы ол, ачай? — деп айтырдым.

— Иезин төтчеглекчи аңчылар адып аппарган азы кокайлар чипкен чадавас. Бир болза бистиң өшкүвүс аразыңга ол боду кире бергеш, турган черинден ырап келгеш, аза берген боор — дидир.

Ону өггө эккелгеш, ханада анайлар челезинге баглап каан.

Ачам меңээ:

— Баштай анайны чылыг кара шай-биле эмискиктеп көрөм, оглум — дээн.

Мен тура халааш, чылыг кара шайны эмискик шилинге куткаш, анайга чеде бергеш, бажын туткаш, аксынче эмискикти сугарымга, ол аксын ашпас болду. Ооң аксын ажыда тудуп алгаш, эмискиктин бажын аксынче ханы киир тударымга, соруп эммейн, ушта идипти. Ам ол девидеп, коргуп турар чадавас дээш, соксап каан мен.

От кыпсым хире болганда, мен анайны катап эмискиктей берген мен. Ол аштаанындан боор, ээп эгеледи. Мен өөрүй

бердим, а өгде улус олче база хүлүмзүрүп көрүп орлар. Кара шайны хөйнү аңаа бербейн, сүдүн көвейтир холаан шай-биле эмискиктеп ора, анайның иштин тударымга шартая берген, ам-на тоткан-дыр дээш соксап каан мен.

Анай хүннүң-не сүттү ээп алыр апарган. Ол ам аштавас болган. Өдекте анайларның аразынга ону салып каар дээримге, эмеглежип үзе бээр боорга, бир кажаага улаштыр бичии үгекти өдек чок черге чуңма анайынга ачам кылып берген.

Чайны өттүр ол анайымны өшкү сүдү-биле эмискиктеп, өшкү анайлары-биле кадып алгаш, оътка киир азырап өстүрген мен. Черге оъттап-даа чорааш, чуңма анайы анайлар аразынче кирбес, боду ондаан оъттаар. Чамдыкта дагларже көрүп алган дыңнааланыр-даа, авазын дилеп турганзыг-даа...

Бир-ле хүн ачам өгте кирип келгеш:

— Ам чуңма анайы боду оъттаар апарган, аштап өлбөс болган. Ооң буттарында дуюглары хая кырлап маңнаарынга таарыштыр, чараштыр өзер, бистин өдээвиске ынчаар өспөс, аарып, чыдый берип болур. А иези чуңма дириг болза, ам-даа анайын сактып, дилеп, ыглап чоруур чадавас. Бо анай арай чудаңгы-дыр. Бир эвес иези-биле одарынга чораан болза, кылагар силиг турар ужурлуг. Чуңма анайын иезинге эвес-даа болза, өске чуңмалар, телер аразынга кирип каар болзувусса, амырап чурттаар боор, оглум — диди. — Даг кырынче үнүп, бо анайывысты иезинин чоруур черинге аппарып салып каар бис. Сен, оглум, чылыг идиктеринни, тонунну кедип, чылыгланып ал. Мен база белеткенип алыйн.

Ачам өгдөн үнгөш, анайның чанынга баргаш, ооң мойнунга сөдүргени баглааш, ужун дүрө туткаш, анайны көдүргөш, ийи холу-биле хөрээнче чыпшыр туткаш, дагларже углапты. Мен ооң соо-биле базып ор мен оң.

Бис аңнарның кежээки одары чоокшулап орда бедик дагның кырынче үнүп келген бис. Ачам дуранын уштуп эккелгеш, ол-бо дагларже аңнар кайда чор дээнзиг, дураннап тур. Чүнү-даа чугаалавайн, анайның мойнундан сөдүргени чешкеш, анайны көдүргөш, кылаштап бар чыда, меңээ:

“Бээр кел” диди. Оон анайын ол черге салгаш, ооргазын сыйбап, ийи холу-биле бажын туткаш, чыттап кагды. Мен ачамны өттүнүп, анайымны топтап көргөш, көдүрүп, кужактап, чыттап каан мен. Ачам анайны туткаш, даштар аразы-биле кудургайлап чоруй, ону салыпкаш: “Байырлыг!” деп тур. А анай амыраан чүве дег ийни куду халып бады барды.

Ам бис аңаа көзүлбес дээш даштар артынче чаштына берген чыткан бис. Анай канчап барган эвес кылдыр бодааш, бедиктен кедей көөрүвүске, ол аштай берген турган боор, “Ме-ке!” деп эдип каап, ойну куду оъттап бадып чыдыр. Оон көөрүвүске, демги черинден улам кудулап, кезээки имир дүжүп караңгылай бергенинден ол биске көзүлбейн барган.

Ачам:

— Дүне апарган-дыр, чанмас бис, маңаа хонар бис. Бо чоокта бөрүлөр бар чадавас, анайывысты чип болур. Оларны дестирип, маңаа бир хонуп каалы, оглум. Эртең анайывыс кайда барганын хынап көөр бис. Өршээ хайыракан! — деп тейлеп каап олур.

От кыдыынга олулар болгаш, дүне мен доңмаан мен.

Ол аразында мен ачамдан:

— Эртең анайывыс иезин тыппаан, өске өөрүңге каттышпаан болза, канчаар бис, ачай? — дээн мен.

Ол:

— Туттурар ирги бе, тудуп алгаш чанар бис ийин аан. А туттурбас болза, хуна чүве чүнү тоор, боду маңаа өзүп, чурттай бээр ужурлуг — диди.

Даң-даа аткан. Ачам мени эдертип алгаш, дүүн анайның чоруткан уунче көрзүне аарак, дагдан бадыпты. Элээн чорувуста бистиң мурнувуста оймактан үш анайлыг чуңмалар дагны куду довураан бурулады көшкелер таварыштыр маңнап ыңай болдулар. Оларның ийизиниң анайлары мурнунда иелеринге четтирбейн, маңнажып бар чорлар. А бир чуңма анайы олардан арай чыдып каап, маңнап чоруур болду.

Ачам турган:

— Аңнарның соонда чыдып каап чоруур чуңма анайын көрдүң бе? — деп менден айтырды.

Мен:

— Ийе, көрдүм — деп, тур мен.

— Ол болгай аан, сээң азырап каан анайың. Сенээ четтиргенин илередип, байырлажып “Ме-ке-ээ!” деп эдип чорааш, озалдап чораан боор — деп кагды.

Чоогунда дагларның мээстеринде дүүнгү бистин анайывыс кайда чору ирги деп чүвени ылап билип алыр дээш, элээн үр дураннап көрүп тур. Дураныңга аң-даа, анай-даа көзүлбес болганы ол боор, ачам менче көргөш: “Бо чоокта чаңгыс анай көзүлбейн тур. Анайывыс демги чуңмалар-биле чоруй барган ол боор, а иезин тып алган болза, улам эки болур ийик” — дээш, дуранын хавыңга суп алгаш, чанып чорупту. Мен оон чыдып калбаан мен.

Ол чазын дагга маңнашкан анайларлыг чуңмаларны көөрүмгө, чаражын чүгө деңнээр! А оларның аразында мээң азырап каан анайым бар боорга, чоргаарланып турган мен.

Лидия ООРЖАК

Әжишкилер

Байыр биле Орлаашка кичээлдер соонда таваар чанып олурганнар. Олар — кезээде кады чоруур чарылбас өңүктөр, бажыңнары база кожа.

— Байыр, эй, аал, башкы бисти чанарыңарда орук ара боттарыңар саннардан кадып, казып өөренип чоруңар дээн болгай. Че, бо сандайга олурупкаш, сан бодап ойнаалам — деп, Орлаашка терек дөзүндө сандайже айыткаш, санал киирген.

— Че.

Байыр эрткен-дүшкөн машиналар кайгап, элээн ыыт чок олуруп-олуруп:

— Карманыңда он акша бар дижик...

Орлаашка тура халаан:

— Чүү акша мегелеве даан. Менде чаңгыс-даа акша чок.

— Бар диж...— деп чорда, Орлан үзе кирип:

— Көр даан, чок — деп, чүвүрүнүн ийи карманнарын аңдара соп алгырган.

— Адыр даан. Бажың иштинге бар деп боданып ал даан. Боданып алдың бе?

Орлан карактарын алараннадып туруп-туруп:

— Ийе — дээн.

— 5 акшаның мороженоезин садып алгаш, Саша-биле үлежип алган-дыр сен. Бир кижиде каш мороженое бар-дыр, тывыдам.

— Менде ийи, Сашада чок.

— Чүге?

— Мен мороженоем аңаа чүге бээр мен. Халдап-даа келзе, бербес мен.

Байыр кезек ыт чок боданып олуруп-олуруп, улуг тынгаш:

— Че, чанаалам — дээш, туруп келген.

— Ам база бодалга чогаадып алдың бе? Ам шын бодап көрейин, демги бодалганың харыызы шын эвес болду бе? — деп, Орлаашка эжиниң ыттабайн барганын эскерип, сагыш човааш:

— Ча. Шын бодадың. 10 акшага ийи мороженое садып аар. А сен чоп ийилдирзин ап алдың ынчеш? — деп, Байыр эжинче чөгенгензиг көргөн.

— Адыр, катап бодаптайн. Менде бирээ, сенде бирээ. Кижиниң бүрүзүндө бир-бир мороженое бар-дыр, эжим — деп, Орлаашка хөглүг харыылааш, — Саша меңээ, дилээримге-даа печенъезин бербээн — деп немеп каан.

Оолдарның бажыңнары чоокшулап келген.

— Ынчаарга мону бажыңңа бодап көрөм. Чанып бар чыткаш 50 акша тып алган-дыр бис, каш-каш кылдыр үлежип алыр-дыр бис. Эртен класска меңээ чугаалаар сен шүве.

— Чаа.

Байыр чанып бар чыда, боданган: “Чүге-ле акша дугайында бодалга чогаадыр кижини мен. Бир эвес мен 50 акша тып алган болзумза, чартыын Орланга берипкеш, 20-зин авамга хлебтезин азы эм садып алзын дээш бериптер мен. Артканынга мороженое азы кыдырааш садып аар азы башкымга бериптер мен. Чок, мороженое садып аар-дыр аа”.

Орлан бажыңынче кирип чыда-ла, алгырган:

— Авай, мен чанып ора, оруктан 50 акша тып алган...

— Чүү, чүүже, оглум. Каш акша тып алдың?

— Оруктан 50 акша тып алгаш, чартыын Байыр эжимге бериптеримге, 25 артып каар-дыр бе?

— Бодуңнуң тып алган олчаңны чүге өске кижиге бээр деп сен, оглум. Дөгerezин боду ап аар болгай — деп, ачазы ындыкы өрээлден чугааланып үнүп келген.

— Эжи көрүп турда, тып алган кижиге ышказыл — деп, авазы маргышкан.

— Домей-ле хөй кезиин сен-не алгай сен.

Орлан холдарын чуп тура чугаалаан:

— Силер шын эвес чугаалап тур силер. Бистин башкывыс эштери-биле чүнү-даа үлежип чоруур дээн. Ындыг тоол безин бар, чаңгыс арбайны безин үлежип чиир деп. Мээң Байыр эжим менден чүнү-даа харамнанмас. Өөренири эки. Онаалгам база айтып бээр.

Өг-бүлө чемненип олурупкан. Хенертен Орлан авазындан дилэм:

— Арай, менээ 25 акшадан берем, мен Байырга бээр мен. Байыргың авазы аарыш турар, эм садар акшазы чок.

Оруктың ада-иези иелээн арнынче көрүшкеннер.

2003 ч.

Бораш ОНДАР

Чаптангы чугаалар

Айдың дөрт харлыг. Ооң авазындан салган айтырыгларын көрээлиңер.

Кызылдың автовокзалыңа авазы орус кижиге-биле чугаалажы бээрге: — Авай сен орус кижиге сен бе? — деп айтырган.

* * *

Майыктаажының бажы хоорлу бээрге:

— Авай, идиим аксын ажыдыпты — дээш авазынче сунган.

* * *

Чаашкын соонда бажыңының крышазы арый бээрге;
— Авай, чаашкын бажыңның крышазын кызып тургаш,
кылаңнады чуп каапты, аа! — дээш, каттырган.

* * *

Черге чыткан бузунду шифер көргөш:

— Авай, бо крыша чыдыр — дээш, салаазы-биле айыткан.

* * *

Сугнуң малгажынче идиин киир базыпкаш:

— Мен сугда чыпшынып туруп бердим — дээш,
ыглапкан.

Ойнай-сылдай

Уран чүүл төвүнгө концерт көрүп олурдувус. Силиг кет-тинген аныяк кожам оол хенертен улуг тынгаш: “Мен бо кыска эгезинде чалар от дег ынакшылымны сөңнөп чордум, акым. Ам оон шуут, дезиг аът дег, хояр апардым” — дээш, долбанныг кызыл чаактыг, дозураңнаан карактарлыг чалыы кысче айытты.

— Сорунза дег солун, чараш кыс-ла-дыр. Оон чүгө хоюп чоруур сен? — деп айтырдым.

— Эткен аксын эзевес, хек-даван баштаан өшкү ышкаш уруг чорааныгай. “Чежемейниң чараш-даа бол, сеткилимге таарышпас-дыр, чүгө дизе бүзүрөл чок, чүүден артык сиилендир” — деп шүлүктөй каапкаш, сандайындан тургаш, дашкаар базыпты.

Хелемечи херек

Кожам оглу шеригден халажып чедип келген. Төрелдери өөрүп, дөрже чалап, бичии шайлаашкын-даа кылган. Элдеп чүве, ол оол тывалай албас, хелемечи хереглеп турар деп мындыг. Ам канчаар, кожам кадай дузалажырын дилеп, бажыңынче чалаарга чөпшээрештим. Аржай-оол-биле шыдаар шаам-биле, “чодазын сый” орустаптарындан арай кайгааштын, бакка-сокка орустажып-ла ор мен але. А ол

дээрge: “Как? Что?” — деп карактарын чивецнеткилээр-даа. Эмин эрткен, харын мырыңай шынап-ла мээн чодамны сый орустаптар ийне деп сестип ордум. Чогум хөлүн каяа чазар деп мен аан.

Орус, тыва сөстөрни холуй чугаалап, төрөөн дылын уттуучаңнап, төөрөп чоруур аныяктар бистин аравыста ховар эвес болдур ийин. Оларнын бирээзи-биле силерни таныштырдым. Алдын, мөңгүнден-даа артык тыва дылывысты “бокталдырбайн” бодамчалыг бооп көрээлиңер.

МАР биле ТАР-нын элчин харылзааларының 80 чылынга

Лидия ИРГИТ

Төрел харылзаалар үзүлбээн

Баян-Өлгий

Чашкы үемде хой кадарып чорааш, биче Мөңгүн-Тайганың бедик-бедик дагларындан карак салбайн, кайгап чорааным суурга бөгүн чедип келгеним бүзүренчиг эвес болган. Бо суур-даа эвес, улуг аймак төвү. Үе эки турарда, Мөген-Бурен совхозтуң көдээ ажыл-агыйның специалистери, школа башкылары Баян-Өлгий аймак-биле харылзааны тудуп, арга-дуржулгазын солчуп турганнар. Ынчаарда совхоз директору Шыдыраа Саая турган. Совхозтуң сайзыраарынга деткимче кылдыр бо аймак чеди сарыг тевени белекке берген. Оон кадарчызы узун-шыырак, коңзагар хаайлыг Эрензен деп кижиге. Чонда ады Кара-Доктугу. Ол мээң улуг честемниң ачазы болур, куда кижиге. “Өзер, өспес чеди сарыг тевелиг, өглер аразында чортуп чоруур ашак бар” – деп, Шегетей кадайлары баштактанып ынча дээр.

– Өспес-батпас чеди тевени чеже кадарар мен. Совхозка ажыы чок мал ышкакжыл. Бо чылын-на хүлээди берейн. Совхоз ону та өстүрүп алзын, та канчалзын – деп, куда ынчап олурган чүве.

Шынап-ла, бир күзүн шуптузун хүлээди берипкен.

– Кара-Ашактан өске ону кым малдаар боор. Ары-бөрү аксынга баарының орнунга ужуреп алганы дээр – диги берген.

– Теве эъдин кым чип чораан боор, өршээзин! – деп өрү тейлеп, кадайлар чажыын чажып турганнар. Ол үеде бо черниң улузу бүдүүзүнде дыка чүдүүр чорааннар. Шак ынчаар суурнуң кижилери ону дойлап алган...

Баян-Өлгийже акым Хүлер-оол, садыгжы Хөлүгү, Хүреш-оол баштаан совхозтун мурнакчылары бо-ла ажар турган. Олар Аспаты таварып чорааштын, хүннеш чедип келир.

1970 чылдарда, ылап-ла, моол-тыва чоннун харылзаазы кайгамчык эки турган. “Совет-моол найырал делгерезин!” деп, Шараа-Хорагайга Мөңгүн-Тайганың школачылары биле Моолдан келген өөреникчилер пионержи одагны кыпсып, ыры-шоорлуг, танцы-сам, концерт үндүрүп кедергей турган бис.

Баян-Өлгийге келгеш, “Алдын-Дагша” деп Цэнгэл тываларының аас-чогаалын чыып бижээн эртемден Гагаа оглу Золбаярның аалынга доктаадывыс. Ооң өөнүн ээзи Тувшин бисти чылыг, чаагай уткуп алган. Чолаачывыстың өг-бүлезибиле олар мурнунда-ла таныш улус болган. Тываның парлагазын дамчыштыр ооң эртем ажылы, чогаалы-биле танышканым, чогаадыкчы ажыл-амыдыралчы чугаа кылырымда дөгүм болган.

Моолдун ЭА-ның Баян-Өлгий салбырының эртем ажылдакчызы Иргит Гагаа оглу Золбаярның эртем ажылы хөй талалыг дээрзин чугаазындан билдим.

“Алдын хөлдүн урянхайлары кайда тур” деп ажылын кол сонуургадым.

– Бистиң Цэнгэл урянхайларын –Алтай урянхайлары, Таңды тываларын Таңды урянхайлары, алтайлар деп адап турар улузувусту болза Алдын-Хөлдүн урянхайлары-деп мынчап адаар турган — деп, Золбаяр чугаалап орду – “Алдын-Хөлдүн урянхайлары” деп ат читкенден бээр дыка хөй чылдар болган. 1900 чылдан бээр “Ойрот” деп, алтай улус боттарын ынчап адаан.

Ойрот автономнунг республика турарда найысылалын “Ойрот-Тура” деп турган. Сөөлүндө Алтай деп адаанын төөгү материалдары сөглөп турар. Бурун үеде олар кандыг төөгүлүг чон чорааныл? Каш кожуун, чеже өреге, кандыг ажыл-агыйлыг чораанын шинчилээн ажылы моол дылда парлаттынган. Моолдар тывалар-биле катай-хаара Маньжурияның дарлалынга база чораан. Моолдун дарлалынга база чораан.

Алдын-Хөлдүн урянхайлары Маньжурияның дарла-
лынга чораан дугайында төөгүдө бижиттиниң калганын
боттары безин билбейн, чоокта чаа мээң бижээн чүүлүмден
төөгүзүнүң бир арнын танып, сергедип үнүп келген.

Дыка хөй фактыларны кирип бижээн мен. Алтайлар
боттары Россияга каттышкан сөөлүндө ол Маньжурияның
төөгүчүлериңиң бижиң каан чүүлүн хайгааравайн барган.
Ону хайгаарап көөрү аргажок турган боор. Ол төөгү бөгүн
алтай чонда четкен.

“Алдын-Хөлдүн урянхайлары” деп ажилды шинчилей
бергеним таварылга болбаан. Бистиң тывалар-биле дөзү
тудуш, амыдыралы чаңгыс төрөлдешкек чон болурга,
чайгаар эртем ажылы баштажы берген. Бистиң тываларның
элээн кезии ында кирген. Оларның чамдыы боттарын делег
деп адай берген таварылга база бар. Шинчилеп көөрге,
Тывадан барган иргиттер, сояннар дыка хөй болуп турар.
Ол иргиттерниң бир кезии Мөңгүн-Тайгада, чартык кезии
Цэнгэлде болгулаан. Олар шаанда Цэнгэлден мынчап көжүп
чоруп турган дээр.

“Ак хаанның албатызы болур мен. Алдын-Хөлдүн суун
ижер мен” – деп бистиң буруңгу өгбелеривис чугаалаар
чораан. Ол барган кижилер Алтай деп нацияны барып
тургускан.

Оон аңгыда археологтуг тураскаалдарны казарыңга дээш
өске-даа шинчилел ажилдарга хөй кириштим. Алтай дагны
долгандыр көшкүн чоннуң амыдыралын, үнүштерин, Хомду
хем, Беш-Богда-даа, Моол-Алтайда, ылаңгыя Цэнгэлдин
девискээринде чыдар базырыктар, оваалар хөйү-биле
шинчилеттинген. Чүгле Цэнгэлде 1 млн хире чуруктуг хая-
лар бар. Түрк болгаш уйгур империя үезиниң тураскаалдары
тодараттыңан. 2005 чыл мурнунда хөөржүткен кижиниң
эът-кежи олчаан кадагалаттыңаны кайгамчык. Ону дош
адаандан тыпкан. Оон болза 4 аът, 5 кижиниң мөчү-сөөгү
болгаш пөс-таавы аймаа, алдын-мөңгүн эдилелдер тывылган.
Ол улуг шинчилел ажылын моол, француз эртемденнер-биле
кады ажилдаан бис. Ол ажилдарны удавас чырыкче үндүрер
дээш белеткеп турар бис. Шаанда тываларның чурттап

чорааны Алдыы-Көгей, Хаан-Көгей деп улуг даглары бар. Ол дагларның эдээнден бир билдинмес амытанның сөөгү тывылган. Япон эртемденнерниң шинчилээни-биле алырга, ийи адыр дуюглуг аът болган. 40-50 чыл муң бурунгаар турган аът деп тодараткан. База бир төөгүлүг ажылдын бирээзи 200-300 км үргүлчүлээн канчаар-даа аажок улуг буга тывылган. Ол дээрге Убса-Хөлдүң чанындан Кобту аймакче кирген буга болуп турар. Моол, орус эртемденнер ону шинчилеп көргөштин, Чингистиң үезиниң деп көргөн. Ол үеде Кыдат-биле дайылдажырда 200-300 км үргүлчүлээн улуг буганы каскаш, аңаа шеригниң чаштыр чери кылдыр ажыглап турган. Ооң ишти-биле аъттыг шериг халдып эртерге, шуут көзүлбес. Ол хире ханы буга казып алгаштың, кыдат күрүнези-биле ынчаар дайылдажып турган. Мындыг чижектиг төөгү-биле холбашкан ажылдар хөй чыгдынган.

Иргит Гагаа оглу Золбаяр улустуң аас-чогаалының чыыкчызы, чогаалчы, эртемден болурундан аңгыда төөгүчү кижиге дээрзин кыска үе дургузунда чугаазындан эскердим. Акы-дуңма Цэнгел тываларының бурун төөгүзүндөн аңгыда алтай, тыва чоннарның бурунгу амыдыралын, ооң девискээринге болган чаа-чалбактың болуушкуннарын чугаалай бергенде доктаай дүшпес. Манчы-кыдаттың чагыргазынга тывалар киргеш, Алтай урянхайларын 7 кожуун, 28 суму кылдыр тургузуп, Кобдунуң Манчы-Амбан ноянынга чагырткан. Ийи чүс ажыг чылдарның дургузунда манчы-кыдаттың феодалдыг дарлалының адаанга Алтай тываларының чамдыктары дылын, культуразын уттуп эгелээн болгаш, оларның 7 кожууннуң 4 кожууну барык бодунуң дылын чидиргеш, моол дылдың өөлөт аялгазы-биле чугаалажыр апарган. Ооң түңнелинде “урянхай” деп чаа нация тыптып келген деп көрүп турар деп чугаалады. Ооң назы-хары аныяк хирезинде төөгүнү эки билири кайгамчык. Ол аразында чогаал бижип, улустуң аас-чогаалын чыып, эртем ажылын шинчилеп четтигип турар.

Мандып турар чон үстүп төнмөс болза, төөгүнүң шимчээшкини ара соксавас. Төөгүнүң дазылы, дөзү иривес. Цэнгэл тывалары бурун өгбелеринин чуртун мөңгө шагда

ээлеп чурттаар. Бистин төрөл харылзаавыс үстүп читпээн, моон-даа артык уламчылап, ам-даа сайзыраар.

Мөндүр угбавыстың бажыңы

Цэнгэл тывалары казактар, моолдар-биле кады чурттап турар болгаш, ол дылдарны арыг билир. А тыва дылынга чүгле өг иштинге аразында чугаалажырлар.

Баян-Өлгийге Золбаярнын бажыңыга бистен аңгыда Мөген-Бүренден Владимир биле Өшкү-Саар өг-бүлө база четкилеп келген. Олар база эргиде өңнүктери, эш-өөрү болуп харылзажып чоруур.

Июльдуң 18-тин хүнүнде эртемден Золбаярнын өг-бүлөзи-биле кады Цэнгэлдин чиңгин байырынче чоруп ор бис.

Арт кырынга сумунуң удуртукчулары, уран чүүлчү аныяк ыраажылары ак чеми-биле келген аалчыларны уткуп алган. Тывадан чоруп олурар улуг делегация бистин соовустан кел чыдар болганда, бис аңаа үр доктаавайн, оруувус улап чорупкан бис. Золбаяр бисти Мөндүр угбайнын бажыңыга эккеп таныштырган. Кайгамчык чылыг, кааң аяс хүнде делегейде сураглыг чогаалчывыс Шыныкбай оглу Чурук-Уваа азы Галсан (Калзан) чогаалчывыс оранчоктан бисче хүлүмзүрүп, ийи холун хере тудуп, мээң-биле чурукчу Чечек Моңгушту изиг шай, чылыг куспаа-биле бо бажыңга уткааны утгундурбас. Чогаалчынын өңнүү Хэлла Паулс дээр Берлинден келген чурукчу кыс база бар. Ол бо аалдың уруу ышкаш, бо аалга каш-даа келген. Инек-мыяа чыып, тыва амыдыралга бирле ижиге берген деп, чогаалчывыс таныштырды. Шынап-ла, Мөндүр угбай аңаа тыва торгу тон даарап берген. Ооң хевир-сынынга тааржыры-даа кедергей, оозун кайнаар-даа баарда кедип алыр. Чогаадыкчы улустуң сеткили аргажок уян. Бичии-ле өөрүп, ооң карааның чажы хамыкты мурнай бүлдеш кынныр. Мөндүр угбайнын өөнгө үш хондур мынчаар сагыш-сеткиливистен таныштывыс. Сөөлүнде бот-боттарывыска чаңчыга берген бис. Чаңгыс өгнүң уруг-дарыы ышкаш каашпайн, байырлалды ынчаар эрттирген бис.

Делегейде ады алгаан сураглыг чогаалчывыс Калзан алыс чогаалчы кижиге болгаш, сөс бүрүзүнүн утказын баштай тайылбырлап берип турганы биске чедимчелиг болган.

– Бо дээрге Мөндүр деп кижиге. Мооң ачазы мээң ачамның дуңмазы, мээң авамның хин уруу кижиге. Авам хинин кескештин, шаразын чода тудуп, хаайын, аксын сый тудуп, өрү көдүргөн уруу. Мөндүр дээрге ак долу чаъс өгнүң кырын сириледи мөндүр чаап турда төрүттүнгөн, ынчангаш Мөндүр деп адаан — деп тайылбырлады.

– Шынап-ла Мөндүр ышкаш мөндүр чажап чор мен. Хөй харлыг болдум — деп, угбай өөрүшкүзүн илеретти.

– Дүүн улуг концерт болган. Аңаа Цэнгэлдин 80 чылында ооң тургузукчулары болур ажыл-ишчи, хоочуннарын кыдыын алзы шаңнаан. Ол кезең хан базыйшыкынындан улуг концертке четпээн мен. Эртежик удуп каап-тыр мен.

Эртенинде Мөндүр угбайның бажыңыга Сүт-Хөл кожууннун чагырга даргазы Иван Шыванович Моңгуш, Тыва Республиканың хереклекчилер ниитилелинин даргазы, депутат Хонук-оол Доржуевич Моңгуш, эртемденнер Уран Доңгак, Василий Салчак баштаан Тываның делегациязы келген.

– Дүүн улуг концертке силерни адап турган бис, шаңнал бижек эккеп чор бис — деп өөрүшкүлүг, байырымныг сөстүг келгени угбайның сеткилин чылды каапкан. Хайлыг, Хүндүлел бижекте угбайның ат-сывы соора бижиттине берген, ынчангаш ол эскербээн.

– Көптүң мурнунга мени адап, шаңнаан болза, улуг өөрүүр турган мен, ындыг-даа болза кара бажыңымга кирип, чылыг шайым ижип келгениңер дээш мөгейдим — деп белекти чавыс мөгейип, ийи холдап хүлээп ап турда, ооң чугаазыңга чогаалчывыс Калзан улашты:

– Частына берген адыңны мен чараштыр эдип каайн. Документ езугаар болза, Адай-Иргит Сама кызы Мөндүр дээр.

– Чээ, бистин кара бажыңывыста ужурлуг хүн болуп тур. Улуг Тывавыстан келген даргалардан улуг чаагай шаңналды хүлээп алдывыс. Ха-дуңма чонувус бисти

кагбайн, кара баарынга дагып, чалгынының адаанга чылдып чорлар. Цэнгэлдин 80 чыл оюнда улуг Тыва чуртувустан мынча хөй мөөң белекти биске чедирип келгенин дээш Тываның Чазааның даргазы Шериг-оол Ооржакка улуу-биле четтирдивис. Улуг чүректиг даргавыс каң кадык болзун, ажылы ам-даа мандып, ажы-төлүнге, өг-бүлезинге, он салааны ажып турар кожууну дээш байырны чедирип, улуг өөрдүвүс! — дээн сөстөр маңаа үш хүн дургузунда үргүлчүлээн.

Мөндүр угбайның бажыңында байыр тудуп келген тыва делегацияга Калзан чогаалчы солун чугаазын тоожуп, ырлап берип, баштактанып, каткы-хөгнү үндүрүп орган.

— Кижиге шола ат турар, авазының, ачазының чассыткан ады турар. Эш-өөрүнүң эргелеткен ады турар. Иван деп дарганы Тыва Тываевич деп адап каайн. Чээ, Тыва Тываевич силер эмдик аът өөредип, аныяк тургаш, кыстап шапкан сен бе? — деп баштактанды.

Сүт-Хөлдүн оолдар, кыстары тывызык, чечен-мерген, турза узун, тутса мөге. Иван Шыванович чылыг сөстү ап, чашкы амыдыралын таныштырып, байырланчыг шакта Сүт-Хөлүн алдаржыдып, шаңнал алган Мөндүр угбайга “Ава” дугайында ыры-биле бараалгааны солун.

Шак ынчаар улуг, биче кижилерни чогаалчы эргеледи, чассыда аарак оюн-баштак чаңы-биле аяк-шай кырынга мага хандыр чугаалашкан. Шимени чүгле амзангырлап органнар. Үш хүн дургузунда Цэнгэлге эзирик кижиде көрбедивис. Буруңгу езу-чаңчыл мында быжыг кылдыр доктааганындан, аныяк өскөн бодун алдынар чурумун мында салбаан. Өггө улуг улус чугаалажып турда, уруглар үн үндүрбес, аныяк өскөн шай, паш кырынга турарын эскердивис.

Калзан чогаалчының ада-иезинин бажыңы

Улуг ужурну эдериپ, чогаалчының ада-иезинин бажыңынга Тывадан келген эртемденнер Уран Доңгак, Василий Салчак, чурукчувус Чечек Моңгуш баштады Мөндүр угбайның, чогаалчының ха-төрели сактыышкын ужуражылгада ор бис. Мөндүр угбай алыс сагынгыр, чүвени баш буруңгаар бодап билир кижиде. Ол мынча дидир:

– Чээ, бо бажыңга улуг чогаалчының ада-иези чурттап чораан. Кандыг-бир улуг өөрүшкүвүс албан-биле бо бажыңга үлежи, чыглыр черивис бо. Калзан чогаалчы эң баштай Германияның улуг хавыязын алган. Оон Тываның улуг шанналын ап, сөөлүндө Моолдун 800 чыл байырында бо күрүнениң улуг шанналын алган. Ол бүгүнү ха-төрөл маңаа демдеглеп, эжем, энем чок-даа болза, оларның сүлдө-сүнези бисти дыңнап турар, ады дириг болганда, оларны улуг хүндүлөп сактып, акты чажып, сактып чугаалажыр чаңылдыг бис.

Эртемден Золбаярның сактыышкыны:

– Мээң чугаалаар сөзүмнү билир-даа улус бар, билбес-даа улус бар. Бо мээң энем биле эжемниң буянның бажыңының эжи биске ам-даа ажык. Мен маңаа ойнап, эргеленип, авам, ачам мени бичии кончуптарга, маңаа кээп, эжем биле энем ийиниң хойнунга чыдып алыр мен. Эртенинде кылыктанып, ынаар барбас мен. Энемниң бир даянгыгы бар. Адамны баргаш, оозу-биле чартыктай хаптар.

– Сен бо чаңгыс оглуңну чүгө көрбейн кончуп тур сен – деп меңээ болчурга, дыка амыраар ийик мен. Мындыг чаагай өгбөм ышкаш, уруг-дарыымның эргеленчиг адазы болуп чоруур мен. Улуг өгбөвис салгап, дөзөп, чаагай-ла чор бис. Ынчап кижиге болган кара бажыңым бо ийин.

Моолда ады алгаан хөөмейжи Партизан Иргит:

– Мен моон өгленип үнген мен. Улуг уя болган кара бажың тураскаал болуп турза-даа, шупту маңаа энем, эжем суг дириг дег, чыгып келир бис.

Ооң карааның чажы борбак-борбак мөндүр болуп хап бадып турган. Берлинден келген чурукчувус Хэлла Паулска улуг чогаалчывыс чугаазын очулдуруп берип орган. Тыва улустун езу-чаңчылын сонуургап, магадап, чылыг сактыышкын чугааны дыңнап, бирде карааның чажы бүлдеңейнип, харамдыгып дыңнап олурган. Ооң чаңы чараш, эргеленчиг ийин.

Чугааның кысказы, аргамчының узуну херек. Ол чүглө улуг Моолда сураглыг хөөмейжи эвес, Тывада ооң эш-өөрү хөй. Делегей чергелиг хөөмей фестивалының киржикчизи.

– Хөөмейим мени Тожуга-даа чедирген – деп чечен-мерген чугаалап, хөөмейлеп олур.

Ачам биле авам ышкаш,
Авыралдыг улус кайдал?
Инээм биле хоюм ышкаш,
Идегелдиг чүвем кайдал?
Өдек малым мөңгө оъттаар
Өлең оъттуг Баян-Дугай.
Аал малым мөңгө оъттаар
Агылыг-ла Баян-Дугай

Оларның ырызы колдуу аал- чурттун, малын, чүгүрүк аъдын алдаржыткан болгаш ада-иезиниң өскөн төрөөн черин мактаан чараш одуруглар болур. Кижини бүрүзүнүн сак-тыышкын чугаазы, солун ужуралдары, чашкы шаа, кырган өгбелериниң ажылдап, чурттап чораан хонаштарындан аңгыда, Тывада, Моолда, Кыдатта тываларның төөгүзүнүн дугайында болуп турган. Улуг кижилер аныяк салгалынга ынчаар угаадыглыг чүүлдү чугаалап турары өөредиглиг, кижизидикчи уткалыын чүү дээр.

Дараазында башкы, шүлүкчү Жамишиин Герел-Ак-Соян Чамыш оглу Херелди Калзан чогаалчы онзагай таныш-тырган:

– Ооң адазы Чамыш мээң башкым кижини. А бөгүн Херелдин башкызы мен болдум.

Аныяк шүлүкчү чугаазының эгезинде кыска тайылбыр кылгаш, “Улуг көѳш” деп шүлүүн сүрлүг номчуп, ону Калзан чогаалчыга тураскааткан дээрзин онзалап айытты.

Адак соонда чогаалчывыс дашкада шимени көдүрүп, эң кыска чугаалай-дыр:

– Чээ, хүндүлүг Тываның оолдар, кыстары! Цэнгэлдин 80 чыл байырлалында Тываның Чазаа, мында аалдап келген улуг делегациязы, ооң иштинде кожууннардан келгилээн чагырга даргаларына улуг өөрүп тур бис. Улуг Тывам кезээде мандып турзун, уруг-дарыы олча-омакшылдыг болзун. Мен бүдүн делегейге чогаалым-биле бараан болуп, Европа чурттарына Азияда көшкүн чоннарның амыдыра-

лын, хамнаашкын чүдүлгени делгеренгейи-биле бижип, хүнден хүнче иженип чор мен. Кижиг амытан араганы амзап ижип, ажылды хой кылып чорза эки. Ону эзирти ижип, кара бажы-биле чер сыртанып болбас.

Мээң ада-ием бажыңыңа кирип, сактыышкынны кылдывыс. Улуг ажыл-херекти чогуруп, бүдүрдүвүс.

Дээ ол Лопсаңның эң улуг оглу Барнишка, Чечек деп кижиг база мен Чазактың улуг хавыязын алдывыс. Чаңгыс өг-бүледен үш кижиг улуг ат-алдарга чедери ховар таварылга.

Тываның оолдар, кыстары кандыг-даа чуртка, каяа-даа чорааш, мен тыва кижиг мен дээрзин утпаңар. Дылыңар шевер тудуп чоруңар. Казакты казак, моолду моол, орусту орус дивейн чоруңар. Бистер болза кижиг төрөлгөттөннүң кезик, чамдыг болур тывалар бис. Бодуңарны эки ап чоруур болзуңарза, орууңар чаагай болур, амыдырал, чуртталгаңарга моондак турбас.

2006 чылда Моолдун 800 чылында күрүнениң улуг хавыязын алганым Цэнгэл чуртумга улуг белээм ол болган. Ниитизи-биле 27 ном бижидим. Беш ном моол дылда, Германияга 22 ном үнгөн. Бо күзүн Канадада бир ном, улаштыр Берлинде үнүп чыдыр. 2007 чылда “Чиңгис хаанның тос дүжү болгаш тозан тос кызыл-хаяалары” деп роман Германияга парлаттыңар. Оң артында үш ном бижип кагдым. Шупту бижээн ном 31 болур. Авам, ачамның чажыңа чедир чурттаар болзумза, делегейниң литературазыңа 50 ном-биле белек тудар мен. Делегейде 20 ажыг чогаалым очулдуртунган. Октябрь айның 15-те Канада баар чалалга мени манап чыдар. Делегейниң литературазында адым үнүп турда, моол күрүне шаңналын 30 чыл озалдап сунган. Оларны мурнай улуг Тывам мени шаңнааны өөрүнчүг. Тывам ужун чүрээн чылып чоруур, чамдыкта даш дег өйүп келир. Чүгө дээрге дагын келир болуп, чогаалчы эштеримге азап каан мен. Бош чок ажылым ужун, Тывамга четпейн турарымдан үш чыл болуп тур. Тывада сураглыг ак баштыг чогаалчы акым М.Б-Х Кенин-Лопсан барын Цэнгэлим чонунга көргүскөн болзумза, ону чалаар дээн улуг күзелим бар. А. Даржай, К Черлиг-оол дээш өске-даа чогаал-

чы эш-өөрүм утпайн, улай сактып чор мен. Тывага келир чылын чедер бодааным, Германияда бодум намдарым-биле холбашкан кино бижип турар. Ооң кол рольюнга ойнаар мен. Бир хүн-даа хос олурбайн, мынчап иженип чор мен.

Улуг Тывам чонунга мээң чогаалдарым чедип турарынга улуг өөрүүр мен. Бүгү Цэнгэлде чонум Силер бүгүдеге өөрүп тур — деп чугаазынга демдеглээн.

Цэнгэлдин 80 чылында Моолдун хөй-хөй аймактарында чурттап чоруур тывалар, беш-алды хонуп чорааш, келгенин чугаалай-дыр. Ховд аймак Буянт сумузу (Кобту) сентябрь-ның 8-10 хүнүндө 80 чыл болурун дыңнаткан чалалга бижики Энхбаяр, Сарантуя баштады Тывадан келген делегацияга дыңнадып, кижини бүрүзүнүн холунга тутсуп тур. Оюумаа, Баданхөө, Наранцэцэх, Сарантуя, Наранхүү, Хоролсүрэн чергелештир турупкан, кел чыдар байырын уткуур дээш үлегер ап турарын чугаалай-дыр. Бистиң аймактын тывалары дылывысты уттуп бар чыдар. Ону чидирбезин кызып, улуг Тывадан дуза дилеп, чалап тур бис. Тыва чогаалчыларның болгаш өөредилге номундан биске белек кылдыр бээрин дилээр-дир бис — деп баш буруңгаар чагыын кылган.

Энхбаярны көөрге, казактарзыг көстүр-даа болза, ооң тывалаары арыг. Ол биче Мөңгүн-Тайганың ужунда Аспатының кызыгаарынга ажылдап турган болгаш, акым Хүлер-оолду эки билир. Ооң ажы-төлүн сураглады.

— Хүлер-оол Иргит деп эжим сүт дег ак сагыштыг кижини. Ооң элекке чок болганы дээш ам-даа бистер ыглажып чор бис. Ол дег чаагай, арыг чүректиг тыва эр бо оранга турбаан боор... Энхбаярның тыва эш-өөрү Мөген-Буренде хөй.

Улан-Баторда профессор С. Дандар деп эртемденнин солунун чүү дээр. Аныяктарны чыып алган, Кыдатта, Моолда тываларның төөгүзүн эң кыска тайылбырлап, ындамында үстүп калганын тоожуй кааптып тур. Ол мени көргөш, блокнотумга кызыгаарны канчаар чарып турганын, кандыг черлерге тывалар турганын бижий каапты. Бичии-даа хос үе чок болдуvus.

Июль 18-тин хүнүндө Цэнгэлдин культура бажыңынга байырлыг хуралга чурукчу Чечек Монгуш-биле ийилээ

келдивис. Хуралда аймактың улуг-улуг даргалары моол, казак дылга байыр чедирип тур. Президиум столунда тыва хеп-сынын кеткен, оттук-бижээн азынган, хөрээнде Германия, Моол, Тываның улуг-улуг хавыяаларын кадап алган делегей чергелиг Калзан чогаалчывыс чоргаары кончуг олур. Кажан ол сөс ап туруп кээрге, зал ишти бир минута иштинде үзүк чок адыш часкаан. Дыл билбеске дыка-ла багай чораан. Ындыг-даа болза, казак дылга ужу-кыдыын билип орган бис. Эртемден Золбаяр тыва дылга байыр чедирип, мынчаар чугаалай-дыр:

— Эргим, хүндүлүг, эъттиң үзүү, сөөктүн сыйыы хадунма, Тывадан болгаш Моолдун аймактарындан келген чонум. Чырык сарыг өртемчейге кижиге болгаш малдың хинин бүдүрген Бай-Алтайывыс, Беш-Богда, Цэнгэл-Хайыракан дагларның эдээн ээлеп чурттап, аңчы, малчы тывалар бо черге чурттаандан бээр чеже муң чылдар эртпээн дээр. Чеже-чеже үе солчулгазы болбаан дээр! Цэнгэл сумузу тургустунгандан бээр 80 чыл болуп тур. 80 чыл дээрге бо кижиниң назыны четсе чедер, четпезе четпес узун хуусаа. Улуг үе. Сумунуң баштайгы даргазы Аңгаа оглу Аньдван, нарын бижикиң даргазы Баарын оглу Суйтунак, чаңгыс партизанывыс Парлаа оглу Ноостулар тыва сумуну тургузуп, келир үеде бистиң чырык, чаагай амыдыралывыс дээш улуг ажыл-херекти кылган алдар-сурглыг кижилеривис ады биске кажан-даа уттундурбас. Оларның ажы-төлдериңиң ажы-төлдери бөгүн чурттун алдаржыдып чурттап чоруур. Оларның салгалы Моолдун Улуг Хуралының депутады Эвшикей оглу Бадывай, Шагжаа оглу Балдан, Балжай оглу Дүгүрек, Адыя, Акчугал оглу Дүгүрек, Чылгычы оглу Магсар, Чоен уруу Чунай, Сама уруу Чечек бо тос кижиге Моолдун алдар хавыязын алган. Тыва Республиканың алдарлыг адынга төлөптиг болган чогаалчывыс Калзан, сураглыг чурукчу Өнерчимэгти адаарга чоргааранчыг. Ол ышкаш Жамбаа, Шуурап, Барнишка олар база бистиң чоргааралывыс. Бо шупту улуг хавыяалыг кижилер бистиң адывысты бедик көдүрүп, делегейге тыва чонну алдаржыдып чоруур.

Бо эрткен 80 чылда бистиң тываларның улуг кезии көжүп чорткан. Ол көшкен тываларның ажы-төлү өске черге

баргаш, мен тыва мен деп чүүлдү билир, билбес чоруурун чажырып болбас. 1942 чылда Цэнгэлге тывалар 5950 турган болза, бөгүн 1700 хире арткан. Моолдун аймактарынче олар тарап, быдарап, көжүп чораан. Бөгүн Цэнгэл сумунун баштап турар Алтынбек, Бахытбек, Эртээбаатар, Көпберген, Дунхбаярлар даргалар Тыва Республика-биле харылзааны тудуп турары өөрүнчүг. Тываның дээди болгаш ортумак өөрөдилге черинде бистиң тыва сургуулдарывыс эртем-билигни чедип ап турары Тываның Чазак даргазы Шериг-оол Ооржактың көскү ажылы дээрзин демдегледим.

Тываның парлалгазында бистиң чогаалдарывыс парлатынып турар. Тыва чогаалчыларны бээр чалап, олардан ам-даа дуза дилээри биске күзенчиг. Семинар-кичээлден эрттирип, аныяк чогаалчыларывыска өөрөдиг херек болуп турар. Чылдың-на чогаал мөөрейин эрттирип турар бис. Тываның Гуманитарлыг шинчилелдер институту бистиң ажылывысты үнөлөп турары мактанчыг. Цэнгэлден үнген делегей чергелиг чогаалчы Калзан, чурукчу Өнерчимэг дээн алдарлыг кижилеривиске өөрүп чоруур бис.

Улуг Тывамга, оон хөй санныг алдар-аттыг эртемден, чогаалчы, артист, ажыл-ишчи кижилеринге болгаш мөгелеринге улуг алдар! База катап Цэнгэлдин 80 чыл оюн таварыштыр изиг чүрээм ханызындан байырны тудуп тур мен.

Моолдуң Сенгел тываларының шулукуулары

Гагаа оглу Золбаяр

* * *

Авам биле ачам —
Авыралдыг ийи таңды.
А мен оларның ынакшылының херечизи мен.

* * *

Көк хөлдүң ийи чечээ —
Көк дээрниң ийис чечээ
Ынакшылывыстың ыдык демдээ.

АВАМ, АЧАМ ЫШКАШ

Эриин ажыр үерлээн хем ышкаш,
Эрээн муңгак бар ирги бе?
Эктинге булут үзелээн ышкаш,
Эрес, омак бар ирги бе?

Аазын эмзирип, азыраан авам ышкаш,
Авыралдыг өндүр бар ирги бе?
Аътка адактап мундурган ачам ышкаш,
Ачыты бурган бар ирги бе?

* * *

Кежиктигниң кежиин буян болбаан.
Херелдиг өртемчейниң хилинчээ мен.
Хайыралдың хайыразы чылдып чадаан
Караңгы дээрниң долузу мен.

Сеткилим ышкаш олут чаяваан
Меңгилиг бизеңниң салгыны мен.

Семдер булутка караам дугланган
Сериин дээрний шолбаны мен.

Чолум чокта муңгарлып үнген
Тыва чуртум чүгүрүүр мен.
Чонум чоктап мунгарап келзе,
Чодураалыг хемний хеги мен.

Чамыш оглу Херел

Дажы мен

Оол шаамдан кыдыынга барып,
Ойнап өскөн бедик оваам.
Эр четкеш, ужурун билип,
Эглип тейлээн алдын оваам.
Оваамга мен тейлээр мен
Оваамның бир дажы мен.

Аазап өскүргөн авам сүдү дег,
Аржаан болган хемнерим дүвүнде
Борбак-борбак даштарын көөрдө,
Бодалымга бир-ле чылыг.
Сүзүглээр аржаан-хемнерим
Дүвүнде чыдар дажы мен.

Чуртум

Өдек чыды хевинге сиңген
Өгбелерим кыштаа бар.
Өөнүң орну төгөрейип чыдар
Өлең шынаа күзеглери бар.
Өдек чыттыг өгбелерим,
Өлең шынаа күзеглерим.

Аргазын ыжы эдээнге сиңген
Аваларым чайлаа бар.
Аргар-кошкар хойга каттышкан
Ала даглыг чазаа бар.

Аргазын чыгган аваларым,
Ала даглыг чайлагларым.

Кыр сынның читкезинде
Коштуң ожук дажы бар.
Колдук хүннээрэк черлеринде
Кончуг мерген өгбелерим бар.
Демниг мерген өгбелерим,
Делгем чаагай чуртум.

Баян-Сагаан оглу Өөкей*

Оолдарым

Өдүректің көвей оолдары
Өнөр хөлүңгө чыргалдыг.
Өөлдей бичии оолдарым
Өөрүп каткыржып чорзун (ай)

Чылгының чараш кунну
Чыргап дешкилеп чорзун.
Чаштың чаш үрелеривис
Чыргалдың улуун көрзүн (ай)

Оонаның чараш анайы
Оргу черинге чорзун.
Оолакпай бичии оолдарым
Ойнап каткырып чорзун.

Оолдуң сагыжы ышкаш
Онча ак чок ийин.
Орчалаңның хүнү ышкаш
Онча чыры ы чок ийин.

* Өөкей – Андрей Монгуш баштаан “Тыва” бөлүктүң хөй-хөй даштыкы чурттарга ырлап делгередип чорууру “Мен Тыва мен” деп сураглыг ырының автору.

Муса Джалильдин 100 ыл оюна

Сайлыкмаа Комбу,
чечен чогаал критиги.

ШҮЛҮКЧҮНҮҢ ЧҮГЛҮГ СӨСТЕРИ

*Ынак төрээн чуртум дээштиң, чонум дээштиң,
Ыдык шын дээш, өлүмнү мен хүлээп аар мен.*

(М. Джалиль).

Делегей литературазындан кайгамчык өндүр улуг шүлүкчүлөрнү хөйнү билир бис. А оларның аразындан Муса Джалиль бодунуң маадырлыг өлүмү-биле, бедик чоргаар сөстери-биле, төрээн чурту дээш чаныш-сыныш чок туруштуу-биле онзагай черни ээлеп турар.

“Чуртталганың утказы - өлгөн соонда өлбөс кылдыр чурттаары-дыр” деп ол 1942 чылда чоок кижилеринге бижээн турган. Шак бо сөстөрдө шүлүкчүнүң маадырлыг сагыш-сеткили, дайынчы тура-соруу тодаргай бердинген.

1941 чылдың июнь 23-те Ада-чурттуң ийиги дайыны эгелээн дарый, Муса Залилов дайынның ийиги хүнүндө ону фронтуже чорударын дилеп, билдириишкин бижээн. Июль 13-те ол шеригжи хеп-сынын кедипкен. Казань чоогунга өөрөдилге эртип турган артиллерийжи полктуң аъттыг шериг кезээнче ону чоруткан турган. Удаваанда Муса Залилов дээрге билдингир татар чогаалчы, Татарияның Чогаалчылар эвилелинин даргазы деп чүүл билдине бээрге, ону дайынче чорбас, тылга артар кылдыр сүмелээн турган.

Муса Джалиль бодунуң бот-намдарында “1906 чылда Оренбург губерниязының Мустафино суурунга төрүттүнгөн мен... Чечен чогаалга хандыкшылым элээди чылдарымданна эгелээн. 1916 чылдан бээр шүлүк чогаадып турар мен. 1919 чылда “Кызыл юлдус” (татар дылда) деп солунга “Аас-кежик” деп шүлүүм парлаттыганын... Ол-ла солунга шүлүктөрүм удаа-дараа үнүп турар апарган. Комсомолчуларны баштап, кулактарны узуткаар чоруктарга киржип турдум...

Шүлүктөрдөн аңгыда, шиилер бижииринче база сундуга берген турган мен. 1931 чылда Москваның М. Ломоносов аттыг куруне университединиң литература факультедин дооскан мен. 1935 чылда Москвага өөредилге эрттирип турган татар операга чечен чогаал талазы-биле эргелекчизи апарган мен. 1938 чылда олар өөредилгезин эрттиргеш, Казаньче чанып чорупканнар. Декабрьда Казаньга бирги опера театры ажыттынган. Опера театрының чечен чогаал кезээн Казаньга база эргелекчилеп турдум. Ынчан мени Татарияның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазынга томуйлап каан...” деп бижип турар.

Ынчан ол бүгү Татарияга билдингир чогаалчы апарган турган. Ынчангаш билдингир улуг чогаалчызын дайынче чорбазын, тылга артсын деп турган ужору ол. Ынчалза-даа чогаалчы аңаа чөпшээрешпээн, ол фронтуже чорупкан. Политудуртукчуларның түр курстарын дооскан соонда, “Отвага” деп дайынчы солуннуң корреспондентизи болуп, Волхов фронтузунга келген. “Чүгле фронтуга дайынчы тулчуушкуннардан херек материалдарны билип ап, езулуг маадырларны көрүп алгаш, солунну дүрген, дайынчы кылдыр кылып болур-дур. Мээң чуртталгам дайынчы байдалга, чымыштыг ажыл-иште болгаш тулчуушкуннарда эртип тур. Ынчангаш мен дайынчы лирика-биле кызыгаарланып тур мен, а артканын тиилелге соонда, бир эвес дириг артсымза, кылыр мен” деп бодунуң чоок өңнүү Гази Кашшафка бижээн турган.

Дайынның баштайгы хуннеринде-ле ол “Дайзынга удур” деп өөрлөш шүлүктөрни бижээн. Олар чоннуң патриотчу сеткил-хөңнүн оттуруп, дайзынга удур соугуңу кылырынче кыйгырып турганнар. Дайын эгелээн соонда бижигилээн элээн хөй шүлүктери “Артиллеристиң даңгыраа” (1942) деп номунуң кол өзээ болган.

1942 чылдың июнь 2-де Гази Кашшафка бижээни база бир чагаазында “Долгандыр коргунчуг тулчуушкуннар. Чуртталга дээш эвес, өлүм дээш сокчуп тур бис...” дээн одуруглар бар.

Шак бо чагаа Джалильдин сөөлгү чагаазы болган. “Долгандыр коргунчуг тулчуушкуннар” үезинде ооң турган фронтузу бүзээлелге таваржы берген. 1942 чылдың июль

26-да аар балыглаткан дайынчы Муса Залилов дайзыннын — фашистерниң аспаанче кирип, туттурганнарнын аразынга апарган. Хөй санныг хонук иштинде концлагерьлер кезий шөлүп тургаш, Демблин аттыг поляк шивээге М. Джалильди эккелгеннер. Демблинге гитлержилер орус сөөктүг эвес, өске омак-сөөктүг туттурган дайынчыларны чыып турганы ол. Оларнын ортузунга советтиг чуртка болгаш Совет Армияга удур идеологтуг ажылды чорудуп турганнар. М.Джалиль баштаан чажыт бөлүк шак ол чүүлге удур ажылды туттурганнар аразынга чорудуп эгелээн. Немец командылал чериниң тургузуп алганы “Идель-Урал” деп солунунун редакциязынче бүдүү кирип, фашистерге удур хуудустарны чажыды-биле парлап ап, тарадып эгелээн. Ооң түңнели халас барбаан. Туттурганнардан тургустунган батальон шериг немец офицерлерни чок кылдыр узуткааш, белорус партизаннарга барып катчы берген.

1943 чылдың августа гитлержилер оларга удур ажыл чорудуп турган чажыт бөлүктү тудуп алганнар. Оларны өлүмнүн Моабит аттыг концлагеринге эккелгеннер. Муса Джалиль болгаш ооң эштерин хүн-бүрүдө хилинчектеп, байысаап эгелээн. Джалильдин солагай холун сыйып, салааларын кескилеп каан. Ооң эът-кежин электрилиг кымчы изи авый-шавый шыйгылап каан. Кандыг-даа байдалга тургаш, ол шүлүк бижиирин кагбаан.

Муса Джалиль чүглүг шүлүктөр бижиирин ооң тынын 1944 чылдың август 25-те немец-фашистер үзүп каарга чедир кагбаан.

“Ынак төрээн чуртум дээштиң, чонум дээштиң, ыдык шын дээш өлүмнү мен хүлээп аар мен” деп бижээнинде дег, ол өлүмден кортпайн чораан.

II.

1946 чылда туттурганнарнын аразынга чораан дайынчы Н. Терегулов Татарстанның Чогаалчылар эвилелинге Муса Джалильдин бичии кыдыраажын эккеп берген. Ында чогаалчынын 60 хире шүлүктери бар болган. А дараазында чылын, Муса Джалиль-биле чаңгыс камерага олуруп чораан

эжи бельгий патриот Андре Тиммерманс оон шүлүктеринин база бир кыдыраажын Казаньче чорудуп берген. Бо ийи кыдыраашта шүлүктер фашист концлагерьлерге эрии-шаажының адаанга эрттирген 1942 чылдың июнь 26-дан 1944 чылдың август 25-ке чедир 791 хуннер, дүннеринде бижиттинген. Эрии-шаажының адаанга бижээн ол бүгү шүлүктери “Моабит кыдыраажы” деп ном кылдыр парлаттынып, чырыкче үнген. Чечен чогаалды үнелеп билир кайгамчык мерген угаанныг кижилерниң — Муса Джалильдин эштериниң кадагалап, эккеп бергени бо шүлүктер, “Моабит кыдыраажы” хөй-хөй дылдарже очулдуртунуп, номнар болуп үнгүлээн. “Моабит кыдыраажы” чүгле татар литератураның эвес, а бүгү кижиге төрөлгөтөнниң дайынга хөңнү чок, хосталгага ынак хөөн-сеткили болур.

Ада-чурттуң Улуг дайынынга немец-фашистиг эжелекчилерге удур көргүскен маадырлыг чоруу дээш, төрөөн чуртунга бердинген бедик тура-соруу дээш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң 1956 чылдың февраль 2-де үндүрген Чарлыыбиле Муса Джалильге (өлгөн соонда) Совет Эвилелиниң Маадыры деп атты тывыскан. А “Моабит кыдыраажы” деп ному дээш, дайынга удур күчүлүг одуруглар дээш ССРЭ-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң чанында чечен чогаал болгаш уран чүүл комитеди шүлүкчүлерден бир-ле дугаарында Муса Джалильге Ленинчи шаңналды берген.

Муса Джалильдин “Моабит кыдыраажында” кирген шүлүктеринде амыдыралдың арыннарындан өлүм биле чуртталганың сегиржип алышкынын көргүскен чидиг үелери каракка чуруттунуп кээр. Шак ол байдалда турар дайынчы кижиниң омур-хевири номда кол черни ээлеп турар. “Төрөөн чуртум, өршээп-ле көр”, “Эзим”, “Өлүмге”, “Хуулгаазын дүргек” деп шүлүктерде лириктиг маадыр “өлүм — чидим, бүзээлээшкин үезинде” төрөөн чуртунга өскөрилбээнин, “өштүг дерзии дайзын-биле сокчуп тургаш өлүр дээнин” “төрөөн чурт дээш тынын бүрүн берипсе, төөгүзү арыг, кежииниң улуун” миннип сөглөп турар. Сагыш-сеткилдин бедик минниишкени “Моабит кыдырааштын” шүлүк бүрүзүндө бар.

Өрт кыпкан бомбалаашкын түлүүнде-даа,
Өлүм-чидим, бүзээлээшкин үезинде
Эштеримниң балыын, ханын көрзүмзе-даа,
Эргим чуртка ал-бодум өскерилбээн.

Дамды-даа бол, карак чажын ышкынмаан мен,
Дамдык чокка бүзээлелге туттурган бис.
Хайыралыг чуртталгамның сөөлгү шагын
Хайлыг өлүм санап, чылып чоруп орду.

(“Төрээн чуртум, өршээп-ле көр”).

Бедик сеткил-сагыштың девии шүлүктөрдө арбын бер-
диниң турза-даа, бужар бак хөлөгеленчек талалар база-ла
уттундурбаан, чыдып калбаан. Дайынчы амыдыралда
саттыныкчы, кортук чорук барын, оон бужарын “Кул” деп
шүлүктө көргүскөн. Шүлүктүң сөөлгү одуруглары “Тиилеп
аары — дээди үнө, дүжүп бээри — бужар чорук!” деп түң-
нээшкин-биле доостур.

Өлүрүндөн сүртеп корткан
Дайынчы эр дүжүп берди.
Өштүг дайзын ону хүлүп,
Талыгырже сүрө берген.

(“Кул”).

Фашизмниң коргунчуг халавын көргүзүп тура, канчаар-
даа аргажок кижин көөр хөөн чок талазын сойгалап турар
шүлүктөр хөй. “Бөрүлөр” деп шүлүктө тулчуушкунга өлүрт-
кен дайынчылар бөрүлөргө чиш болу бергенин көргүскөш,
тынныг, човууртап чыдар кижиге көк бөрү дегбейин чоруй
баар; а аңаа келген немец офицерлер ону эмнеп алып арга
барын билип тура, оон тынын үзүп кааш чоруй баарын
бижээш, фашистерни “кокайлардан, бөрүлөрдөн улам дора
кончуг каржы араатаннар — фашистер-дир” деп тодаргай
сөглээн.

...Түлүк изиг тулчуушкунга ханы төктүп,
Чүс-чүс муң дайынчылар кырлып, өлгөн.
Коккаарактар шак ол черге олча хайып,
Хондур-дүндүр чемижин тып, сыыртынган...

Дириг бойдус, долгандыр турар бүгү чүүл дайынчы-
ны кээргеп, качыгдап турарын чуруп бижээн одуруглар
фашистернин бужар үүлгедиин тодаргай көргүзеринге
улуг идиглиг болуп турар.

Балыг-бышкын дайынчы эр ханы төктүп,
Аарышкыдан билир-билбес дембээрээрге,
Авазының ыглап-сыктап чоктаары дег,
Хадың ыяш согаңайнып чайгангылаан.

Бүткүр боду кызыл мыңгы дайынчыны
Бүгү бойдус човап, кээргеп, ыглап-сыктаан.
Бүрүлөрдөн, оът-сиген бүрүзүндөн
Бүлдөнөшкен карак чажы чаржып турган...
(“Бөрүлөр”).

Совет дайынчының бедик чоргаар сеткилинден аттыгып,
ооң чаныш-сыныш чок дидим талаларын бижээн шүлүктөр
“Моабит кыдыраажының” арыннарында арбын. “Кызыл
ромашка” деп шүлүктө дайзын хөй-даа болза, чаңгыс дайын-
чы эр оларны узуткааш, аар балыгланган-даа бол, бурунгаар
чоруптар. Мында шүлүк ромашка чечектин мурнундан болуп
турар. “Кайгамчык маадыр бурунгаар чорупту” деп
одуругларда дайынчының чаныш-сыныш чогуң илередип
турар, ооң тиилелгеже чүткүлүн тодаргай бижээн одуруглар
болур.

Экер-маадыр дайынчы эр алаакка
Эктим-биле эктим кожа чытты де.
Ол дайзыннар-биле дидим тулушту,
Ол — чааскаан, дың-на чаңгыс, олар — он беш.

Аткаарлабайн, олар-биле согушту,
Аткан даңда олар ону балыглаан.
Балыгдан кызыл хан аттыгып турду,
Ханга мен-даа ынчаар харын бораштым.
(“Кызыл ромашка”).

Дайынчы тура-соруктуң тыныжы “Эзим” деп шүлүкте
база-ла тодаргай чуруттунган.

...Канчап билир, партизаннар одаан салып,
Харын ынаар будук самнап, чалбыыш кыпкан...
Кайгал дидим эзирлер-ле кежээ дургу
Хайгыылдан кээп, уурук-суурук чыннып тур боор.

Канчап билир, бир-ле кижиге дүннү уткуй
Тулчуушкунче кирерин-даа бодап ор боор.
Караңгыда дыңнап тур мен, сактырымга,
Туруп барып селемезин туткан ышкаш...
(“Эзим”).

Фашизмниң дөзү чок, ынчангаш ол тиилеттирер дээрзи
хөй-хөй шүлүктерниң кол бодалы болур. Фашизмни көөр
хөөн чок чорук бүгү Германияны, немец чонну көөр хөөн
чок чорукче шилчий бербээн. Ону “Алман чуртка” деп
шүлүктен эскерип болур бис. Германияны өндүр Маркстың,
өлүм билбес Шиллерниң, хосталганың ыраажызы Гейнениң,
мерген шүлүкчү Гетениң ыдык чери кылдыр хүндүлөп адап
турар. Оон аңгыда Тельман, Цеткин оларның социалистиг
тургузугну сайзырадырынга кол үлүүн үнелеп көрүп
турарын шүлүктүң одуругларындан билип ап болур бис.
Шүлүк Германияны фашизмден хостап көрүңер дээн
уткалыг күчүлүг кыйгы болгаш дилег-биле дооступ турары
шүлүктү улам дээштиг болдуруп турар.

Германияны хүн-биле чырыдыңар!
Германияже хүннүң караан эрттириңер!
Тельман боду индирге кээп чугаалазың!
Гете, Маркс чуртун катап эгидиңер!

Муса Джалильдин шүлүктери төрөөн чуртунга бердинген,
быжыг туруштуг, каң тура-соруктуг кижиниң салым-чолун
көргүскен болгаш чоннуң өндүр тиелелгезиниң үнгөн дөзүн
тодаргай херечилээн шүлүктер болур. Олар шупту маадыр
шүлүктер болур. Оларны маадыр шүлүкчү бижиң каан.

Кара-бажың таңныылы

Чүрективе кадагны киир
сүвүр бажын шашкылаан дег,
мээң эжиим артында ол
медээжок аар кылаштап тур.

Саргып ыстаан төрөөн черниң
уе-човуур хилинчээн ол
улай-улай өөскүдүр
шаккыладыр базып-ла тур.

Демир кымчы холда туткан
дерзии сойлук, тулуп маңгыс
кара черни сиртиледир
хайлыг будун сөөртүп чор.

Бистиң уе-човуурувус
аңаа харын улуг таалал.
Бистиг мези төккөн ханы
аңаа суксун-биле дөмей.

Кара-бажың ханазында
хан-чинниң бачыдынга
өлүг-дириг сүнезиннер
өжжээн оду өрт болду.

1943ч., сентябрь

Бут чокка...

Колдуктааштыг чедип келдим,
менче мунгак көрбейн көрем.
Кончуум сүргей, ам канчаар,
мээң нүүрүм — арыг чалбыыш.

Каң эстип, хат ыглаан
кара черже октапканнар,

кара ыштын аразындан
катап база туруп келдим.

Чевег-хөөрже киирбейн,
чер боду болушкан дег,
тел ыяш мени кээргеп,
терек будуун сунуп берди.

Өжээн-адаан кончуг боорга,
өлүм аспаан ынчаар аштым.
Чаңгыс бутка чалынмайн,
чаалыг шөлден дириг үндүм.

Төрээн чуртум берипкештин,
төөгү багын канчап көөр мен.
Бир-даа буттуг арткан-даа бол,
миннип базар черим бар-дыр.

Дириг чедип келдим, ынаам,
дидим менче удур көр даан.
Буттан аскан эжиң кээргеп,
муңгарава, күжүр сарыым.

1943 ч.. окт.

Чечектиң өлгени

Хектиң үнү соксаар билек,
көк дээр сооп, бүргөп келди.
Кедек черден хадыыр билек,
көк чечек оңуп өлдү.

Ак хар ону хөмө баскан
ам ол черде удуй берген.
Ак маны даш ышкаш
ак хадыңга маанай болду.

Каржы шуурган кышты өттүр
хайыра чок хадып улуур.

Хандыр удаан күжүр чечек
хала көрбөс кезек дышта.

Үе өйлүг — час дүжер,
үер-чайык тыртыла бээр.
Черде хөрзүн чылыын тыртып,
чечек катап частып үнер.

Чоорул, чеже хилинчек көөр,
соок өлүм алза, алзын!
Чечек ышкаш эрес кудум
черни оя теп үнзүн.

1943 ч. сент.

* * *

Халыын изиг чалыгы үем,
катап мени кыйгырба даан.
Кыс уруум өзе берген,
гырман-биле тутчуп өлүйн.

1943.

Куулар Черлиг-оол очулдурган.

Борис УКАЧИН
Алтай чогаалчы

ЧЕТТИРДИМ, ОГЛУМ

(шүлүглел)

Серт-бурт сүтке дүшкен күске ышкаш,
Чеже хире частырыгга кижидүшпес,
Амгы шагның кавынынга шенектеткеш,
Ажылга-даа алдагдалды кылыптар сен.
“Аксы-сөзүн дыңнаар бис” — деп, хурал боорга
Ажыл соонда өөрүң сени “Артып кал” — дээр...
Кажан-даа эндег кылып чорбааннар дег,
Хайыра чок: каржы, шыңгыы “байысаарлар”.
Өске өөрүң шүгүмчүлөп турганың дег,
Өөрлериң хайыра чок айтырарлар...
Хамык өөрүң сенче шыңгыы көрнүп кээрге,
Хаваандан дер сыстып бадар — ыыт чок сен.
Эштериңниң шивегейлээн көрүжүнден
Эн дагда хураганзыг болу бээр сен.
Уйгу билбес, дүнелерде чогаал бижиир,
Уран сөстөр эптей салыр, чечен-даа бол,
“Өршээп көрүңер, буруулуг мен” — дээрден өске
Өөделиг, тааржыр сөстөр тывылбайн баар.
Эки-багың дөгerezин сайгаргаштын,
Эжиң-өөрүң дөгerezи чаңгылай бээр:
Кайнаар баарыл? Бажыңыңче углаптар сен,
Хаалгаңны соктаарыңга — хары сураг...
Эргимиңниң уткуп алган көрүжүнден
Эки сөстөр сөглөвезин билип каар сен,
Ыыт чок тулдур кайгавайн, оода-ла
Ыглап-сыктап кончуй берген боору кай!

Харын-даа ынчан кавайында хензиг оглун
Каттыргылап, оттуп, хөөрөп, “болчу берген”.
Шөлээн чацнап, чассыгылап шулуцнаарга,
Эр чүвецни эргеледип, холга алдын —
Эргеленип, чассыгылааш, удуй берди.
Сеткилинге өөрүшкүнү дагын сецээ кыпсывытты!
“Четтирдим” — деп сөглөп турдум, эргим оглум.
Ачазын ынчаар камгалаанын билбес-даа-дыр,
Ажырбас боор, өзүп келгеш, билип каар оң.

Павел КУЧИЯК

Алтай чогаалдың үндезилекчизи

УРАН ЧҮҮЛҮМ

Кеткен хевиң алдынналчак чараш-ла-дыр,
Келген кижиг көрүп мага ханмас чорду,
Адың-сывың каш янзы —санаттынмас!
Алызында угааннарга сиңип каар сен.

Чонуң сени шагда тыпкаш, мынчага дээр,
Чолун камнап, чүректерге шыгжап алган,
Чылдар өттүр кавайлыг чаш уруг ышкаш,
Чымчак чылыг чоорганга ажаап келген.

Чараш арын-шырайыцны чүгле чаңгыс көргөш,
Чырыткылыг, тоолзуг, чараш сеткилинге
Чыннып алгаш, аяс дээр дег хүннеп берип,
Шырым булут сеткил-хөөннер аязы бээр...

Чалыыларның чүректерин чүглөптер сен,
Шала улуг назылыглар сергей бээрлер,
Көрүшпээннер, билишпээннер чоокшулажыр,
Хөглүг-омак өөрүшкүгө алзыптарлар.

А мен база мынчага дээр сецээ душкаш,
Аас-кежиим, өөрүшкүм сенче чүткүүр,
Мээң чүрээм сецээ эргим, доңнаш боорга,
Бердинген мен —сецээ бараан болуп чор мен...

Түмөн чырык сылдыстарлыг дээрни кайгап,
Дүнелерде сээн-биле болчажыр мен —
Хемге, сугга — каяа-даа-ла сээн-биле
Хемевистиң эшкииштерин деңге эжип,

Дидим, чоргаар дээрже-даа ужугар бис —
Динмирээшкин, хаттыг шуурган моондактавас,
Аъттыг, чадаг чонувусту кады кезип,
Аалдарга, кода-суурга бараалгаар бис.

Эргим ынак, төрөөн чон дээш,
Эки ырны, өөрүшкүнү оларга дээш,
Бо-ла бүгү ажил-ишке найыралдыг,
Бодувуска бады шынчы болу берген,

Сеткилдерниң часкы хүнү кезээде-ле
Сээн чараш овуруңга улам чайнаар,
Мөңгө частың шырайыңга эргеленгеш,
Бөгүн сеңээ ынакшылым улам киткээн.

Чангы эвес чүрээм согуу маажымнап,
Салым-чолум сенден ыраар хире болза,
Сээн ууңче ийи холум сунуп алгаш:
“Черле чарлып шыдавас мен, кагба!” дээр мен.

Чүгө дизе назынымда чүглө сеңээ ынак болгаш,
Чүлдү-чүрээм ханызындан бердинген мен,
Чүглө сени алдаржыдып, сайзырадып,
Чүглө сен дээш чурттап чор мен, уран чүүлүм!

Р. ГАМЗАТОВ
Авар шүлүкчү

* * *

Ырлаар куштар дажавайн чор,
Ылаңгыя айлаң-кушту.
Ынааң кысты хомудадып,
Ыглаңнады каай бербө —

А сен, мээң ынакшылым!
Аажок мени хомудаттың,
Анчыг сөзүң сеткилимде
Аар даш бооп чыдып алды...

* * *

Кыжырымактар мени шалып,
“Кыстаары-ла кончуг” — деп тур —
Кыстар черле муңзавас-тыр —
Кымны-даа бол чедипкен боор!”
Аныяамда частырыым-дыр,
А сен аңаа бүзүреве!
Ажыы-биле сөглээр болза,
Чүү дээш ынаам билбес-даа бол,
Чүгле сеңээ хандыкшаан мен...

ОРТА БИЛБЭЭН ЧҮВЕМ ОЛ-ДУР (Сонет)

Ынакшылдың институтун кирип алгаш,
Ылап хандыр өөренип доозары амыр эвес:
“Өөрүшкү”. “Муңгарал” дээр эртемнерин
Өөренип, амыр дыш чок шиңгээткен мен.
Шак ол дээди өөредигни чедир аар дээш,
Шагда мен-даа хилинчекти көрүп чордум.
Өскелерниң дуржулгазын эдергеш-даа,
Өөренип шыдавааным бодум билдим:
Ылап шынын сөглээр болза, тайып ужуп,
“Ынакшыл” деп өөредигниң ханы дөзүн
Амдыгаа дээр огулуг-ла билбейн чор мен!

Ду Фу.

XIII в (кыдат поэзияның классиги)

УРАН ДОЙДУ

Угаанныг куш — уран дойду бодап орган:
—Улус чонга бараан болуп,
Уран сөстөр шээжилеп,

Домактар-ла доктаадыр дээш,
Торгу чүглер хырайлыкты...
Хилинчектиг демир кажаа
Хилирт кылдыр ажыттынып,
Кижилер мээ хосталгадан хайырлаза...

Арга ишти ээн черде мени манаан
Аадып, чайгаар чаңгыс будук,
Ам-даа мени манавышаан...
“Уран дойду сөскүр-дүр!” деп,
Улус харын мактаар-ла-дыр,
Ажыы чоктуң, чараш-даа бол,
Амыдыраан ажыы чүү боор...

Н. БУАЛО

ЧОГААЛЧЫНЫҢ СӨЗҮ

Трагедия, баллада-даа бижиир дизе,
Дыка чараш рифмалар ажыглаар сен,
Аңгыланмас, аразында харылзаалыг,
Аяннаштыр бижиттинген одуруглар
Алызында шүлүктерниң өзээ болур.
Уран сөстөр аяннажып, тааржырга,
Улуг, солун, чараш чогаал төрүттүнер...
Чүрек чылыы одуругда сиңмээн болза,
Шүлүк болуп чурттаары-даа чөгенчиг,
Шүлүк чогаал бижиир дизе ынчангаш,
Чүглө “дөңгүп” сөстөр кожуп биживес!
Утка-шынар, тургузуунуң чаражын-даа,
Уран-чечен сөстериңниң курлавырын,
Чүлдү-чүрээң ханызындан тывар сен...
Чамдык “чараш” чогаалдарны номчуурга,
Чараш бодал түманналып чиде бээр...
Бодалдарың башка “быжып”, саамчып кээрге,
Божуу дүрген демир үжүүң холга алгаш,
Чыскаап бижээн шүлүктерин одуруун,
Шылагзынчыг, чевен сөстөр ажыглавайн,

Шынары бедик, чарт, чидиг бодалдардан
Шынзыг, бөдүүн, уран-чечен болур кылдыр,
Аяннашкак одуруглай бижип каар сен —
Аңгыланмас — аразында харылзаалыг.
Алыс утка — чогаалыңның өзээ болур
А рифма — ооң кулу болур хүлээлгелиг
Утка биле рифмада чөрүлдээ чок,
Уран сөстөр аяннажып таарышканы ол!

Очулдурган Б. Казырыкпай.

Зоя ДОНГАК

Сураглыг испан чогаалчы Бальтасар Лоренсо Грасианың “Амыдыралга чугула 300 ажыктыг сүмелериниң” тыва дылда Зоя Донгактың очулгазы-биле эвээш кезиин силерге бараалгаттывыс:

1. Аажы-чаң болгаш культура — бүгү-ле эки чүүлдүн ийи кол өзээ. Бирээзи өскези чокта болдунмас. Салым-чаяанныг болурундан аңгыда эртем-билиглиг болуру кижиге шымбай-ла! Өөдежоктуң халавы — өскөн өөн-даа аалзынмайн, өөрү-биле эдеришпейн, өөренип шыдаарын, салым-чаяаннын билбейн чоруурунда.

2. Чажыт хөделир. Хеп-хенертен — чедишшинниң үндезини. Ажык ойнаары — кончаа-даа чок, хөг-даа чок. Бодал-күзелинни чарлаттынмайн, хенертен билдинзинзе, хөй-ниитиниң манавааны улуг сонуургалын оттурар сен. Сени чоок билип аарын улус күзезе, эмин эртир ажык болба. Кижини бүрүзүңге сеткилинни тө кагба. Ажык боорга, четпестер болганчок илереп кээр, а аштырышкыңга таварыш-сыңза, оон-даа артык ийи дакпыр хинчектенир сен. Ынчангаш ыт чокка туттунуп билири дээрге-ле, кижиниң угаанны-дыр

3. Мерген угаан болгаш шылгарал — өндүр чаагайының кол дөстери. Өлүм билбестерниң шаңналы — өлүм чогу. Бодун боду билири дээрге, кижиниң хөй-ле чүвени шыдаары-дыр. Мугулайга делегей дүмбей. Угаан биле күш — карактар биле холдар-дыр. Эрес-дидим чорук чокта, мерген угаандаа үнө чок.

4. Сени хереглээй аан! Сеңээ өөрүп четтирериниң орнунга сенден дуза дилеп азы диленип кээрге эки. Суксаанын хандырып алгаш-ла, сугдан дораан хая көрнү бээри дег, азы апельсинниң чулуун төндүр сорупкаш, картын (алдынын алгаш, аптаразын) октаптары дег, өөрүп четтиргенин улус бо-ла уттуптар, а херектиини белен утпа. Амыдыралыңда бирги дүрүмүң — херектииң. Аргалыг-ла болза, хереглээнин долузу-биле хандырбайн чор.

5. Кижиниң назы чедери. Назы-хары четкен кылдыр кижиге төрүттүнмес-ле болгай. Хүнден хүнге кылып келген ажыл-херээнге улам мергежиپ, ооң чедер, четпес талаларын угаап чорааш, кижиге назы чедер. Күзелдериниң арыы, түңнелдериниң дөстүү, угаанының четчип бышканы кижиниң назы четкенин илередир.

6. Сени чагырган дээргилериңни тиилээринден чайлап чор. Тиилээри дээрге-ле — эки чүве күзевези-дир. Бодунун дээргизин тиилээри бодамча чогуңдан аңгыда харын-даа айыылдыг. Чүгө дээрге бодундан ажыг кижини ол көөр хөңнү чок. Чаражын чуттуг сус чок хеп-биле чажырып болуру дег, эки талаларын кижиге база чажырып шыдаар. Делегейде дыка хөй күштүглер шуптузу-ла угаан талазы-биле ажыг болуксаарлар. Кым эң бедик дүжүлгөдөл, ол үр-ле хааннаарын күзээр. Ынчангаш олар чанындан угаанныг кижилерни ырадырын бодаарлар. Оларга угаанныгларның берген сүмези билбес чүвезин тайылбырлап бергени эвес, а бичии када уттупкан хензигийне чүүлүн сагындырганы-дыр. Көскү чижек: Сылдыстар хүннүң чырыын кажан-даа дуглай албас.

7. Бодун туттунуп билири — эң эки шынар. Бодун база бодунун күштүг хандыкшылын тиилеп аары дег, ындыг дээди тиилелге чок. Бир эвес күштүг хандыкшыл кижини бедик дүжүлгеже чагатпайн, чагырыпкан болза, ол эки алдарже эң кыска орукту ажытканы ол.

8. Сугнуң шынары — хөрзүңүнде, кижиниң бүдүжү — төрөөн черинде. Кандыг-даа чоннуң четпес талалары бар, оозу дээш оларны кожолары хыы ханар ийикпе, шоодарлар. Шак ол меңнерни чажыраары белен эвес уран арга. Ол

четпестерни (хар назында, дүжүлгеде, фамилияда) ажын чадаан кижии араатанга дөмөй апаар.

9. Аас-кежик — мөңгө эвес, а алдар мөңгө — элөп чит-пес. Аас-кежикти кижии боду чедип алып, а алдарны чаалап алып. Эки алдарже чүткүл эрес-дидим чорукту бодарадыр. Алдар кайгамчык-ла азы амырга-моос-ла!

10. Хөйүнү билир кижилер-биле харылзашканы-ла дээр. Сеткили бай кижилернин чугаа-сооду сени байыдар. Угаан-сарыылдыг кижилер-биле найырал ийи дакпыр ажыктыг: чугаалап оорар кижии мактадырындан ангыда дыңнап оорар кижии база угаан кирер болгай.

11. Кара сагышты ак сеткил-биле, кажар чорукту шын-биле тииле!

12. Дескиндир ужуп турар кушка бодаарга, дорт ушкан кушту адары белең. Дуржулгалыг ойнакчы удурланыкчызының манавааны көжүн кылып.

13. Салым-чаяан база сеткилинден бердиниң ажылдаары каттыжарга, кайгамчык-ла! Оларның кайызы-даа чокта депшири берге-ле! Алдар күш-ажылдың үнези-биле тодарагынар. Улуг угаанны бойдус хайырлаза-даа, чалгаазы-биле ортумак олутта олурар кижинин бодунуң-на кара шоругу-дур.

14. Эгезинден-не эмин эртир идегээн херээ чок. Шупту түнүн үзе бербээн чээли дег, эмин эртир идегээн күзели боттанза-даа, кижии аңаа өөрүүр хамаанчок, чөгенир.

15. Кижии болгаш ооң назыны. Эки мөзүлүг кижилер безин бодунуң үезинден дыка хамааржыр. Хөй-ле кижилер бодунуң үезин чагырып шыдавааннар. Ынчалза-даа мерген угаан мөңгө, бир эвес бо чүс чыл ооң эвес-даа болза, дараазында чүс чыл ооңуу болур.

16. Аас-кежиктиг болуру. Аргалар хөй-даа болза, угаанныг кижии аас-кежиин эки мөзү-чаңы-биле, кызымаа база туруштуу-биле чедип ап чоруур. Сарыыл чок кижилер чүнү-даа кылбайн, аас-кежиин боду чедип кээрин анаа-ла манап ооралар.

17. Өскелернин сургаалының орнунга угаанныг кижинин чечен сөскүр, хостуг, өөредиглиг чугаазының уран аргазын

ортаакы чүс чылдарда чеди эртемнерден: диалектика, дыл, риторика, сан, геометрия, астрономия, хөгжүмден (ол 7 эртемни VI-гы чүс чылда өөредип эгелээн) артык үнелээр турган.

18. Бодунуң бичии-даа четпезинге эптешпези — эн тергийн эки шинчи. Мага-ботта, сагыш-сеткилде четпестер кижии бүрүзүндө бар-даа болза, оларны хөөктүрбейн, олардан чииги-биле адырлып ап болурунуң аргазы бар. Булут бичии-даа бол, хүннү дуглаптары дег, кара чаңгыс четпес чүүл хөй эки чүүлду карартыптар.

19. Бодунуң даап бодаашкынын башкарары. Сагышта бодаашкын дээрге-ле чуртталгавысты өөрүшкүлүг азы берге болдуруптар хилинчектекчи-дир. Ол мелегейлерге муңгагдалды, а өскелерге тоор чүве чок таалалды, чалгаа чазарын ийикпе төнчү чок хөглээшकिनни хайырлаар. Синдересис-биле ооң дынын тыртпас болза ол чүге-даа чедирип болур. Синдересис — сагыжы эндевели биле ханы угаанның ала-чайгаар каттыжары-дыр.

20. Чүве эндевели. Шаанда бодамчалыг улусту хүндүлөп турган болза, ам улус чүве эндевелес кижиге чүдүүр апарган. Кижилерни дырбакты дег өттүр көрүптер улус бар. Олар шынның чүгле чамдыызын чугаалаарлар. Сеткилинге тааржыр болза, улаштыр бүзүрөп болур сен, а өжээннешкек болза, соксап каг.

21. Кижии бүрүзүн “арыдыр чууру” — кижилерни башка-рарынын уран аргазы-дыр. Аңаа маадырлыг чорук эвес, а кижии бүрүзүнге дүлгүүрнү тып билир арга-дуржулга херек. Кижии бүрүзүнүң чаяаттыңан тура-хөөнү аңгы-аңгы: бир кижиге — алдар-хүндү, өскезинге — хуу ажык-кончаа, хөй кезиинге — таалал херек. Ынчангаш кымның кандыг ээренге чүдүүрүн билип алза, олче дүлгүүрнү тып алганың ол.

22. Өндүр чоруктуң үнези санында эвес, а шынарында болдур ийин. Эң-не эки чүүл чаңгыс болгаш кончуг ховар боор, а хөй чүве үне чок. Кижилерде база ыңдыг: узун шыырак, улуг мага-боттуг чамдык улустуң угааны сайзыраңгай эвес-даа боор. Чамдык улус калбак, улуг номнарны номчувайн-даа, “Бо-даа эң ховар, кончуг үнелиг номнар”

деп бодаарлар. “Шупту чүвени билир бис” дээр улус мырыңай чүнү-даа билбес болур. Ынчангаш чүү-даа чүвени тода, ханы, ылап билир болзунза, кажан-даа, каяа-даа черле торулбас сен.

23. Хөйге билдингир белең чүүлден ырак чор. Ылангыя чүвениң чараш, экизин шилип билири чугула. Чогаалдарын мактаарга, тоомчага албас, харын-даа муңгарай бээр кижиге улуг угаанныг кижиге-дир. Өңү өскерлип чоруур селескелернин агаар-биле тодуп аары дег, мөөң кижилернин мөгөйинге-ле пөгүп каар улус база турар.

24. Шынчы кижиге. Чогум шынның езулуг мөгөйикчилери эвээш. Хөй-ле кижиге ону кыдыындан айыыл келбээнде мактаарыңа өй, кара сагыштыг кижиге шынны херекке албас, а кажарлары шынчы бис деп мегеленирлер. А езулуг шынчы кижиге кайнаар-даа чайгылбайн, бодунуң ажык-кончаазын-даа бодавайн, эрге-чагыргага-даа, эш-өөрүңге-даа удур мөөң чоннуң күштүг хандыкшылыңдан-даа, хилинчек-текчинин күчүлелиңден-даа кортпайн, шын дээш туржур.

25. Угаанныг кижилернин оюп эрте бээр чүүлдерин таалал-биле хүлээп алыр элдептиг улус бар, ооң ачызы-биле билдингир-даа апарза, чон оларны кочулаар.

26. Аас-кежиктиг кижиге-биле эдержиң, өзү кара кижиден дезип чор. Чорук чогувазы — мелегей чоруктуң яла-шииткели-дир. Хензиг айыыл-халаптың эжиин ажыдарынче далашпа, ооң соондан оон-даа коргунчуг халап келир. Оруун муңгашта, оваарымчалыг болгаш угаанныг улустан туттун. Эрте-даа бол, орай-даа бол, олар бүдүмчелиг үнер органы тып аарлар.

27. Буян кылыр кижиге деп сурагжыыры. Чагырып, дужаап турарларга ачы-буянын кижиге деп ады алгыырга, ажыктыг, ынчалдыр бүгү чоннуң ынакшылын олар чаалап алырлар. Оларның чаңгыс-ла артык болурунун аргазы - өскелерге көөрге буян кылыр аргазының барында. Ынчалза-даа шаг-шинээ четчир хирезинде-ле, өш бодааш, буян кылбас улус база бар.

28. Чайлап өөрөн. Чайлаары — амыдыралында дүрүм апарган болза, бодундан, ажыл-херээңден, чугула кижилер-

ден чайлап чор. Алдын үенни чиптер үзүт-ховаган дег кевин-херек чок чүве кылырының орнунга шуут чүнү-даа кылбааны дээр. Угаанныг киж и кажан-даа хөөнгө дегбес. Ынчалза-даа өске улус сээң хөңнүң кагдырбас кылдыр сагыш човаар херек. Өннүктериңниң бергенинден аңгыда олардан хөйнү негеве. Эмин эртир хөй чугаалыг болба. Чүү-даа чүвеге өй-тап боору хүндүткел, ол найыралга кедилиг. Ынчангаш шилип алганыңга ынакшывышаан, эки хөөнгө удурланмайн, сагыш-сеткилинден хостуг бол.

29. Бодунуң эки талаларын билири чугула. Өскелерин утпайн, эң-не салым-чаяанныг талаларын сайзыратса чогуур. Бодунуң артык күштүг талаларын билир болза, киж и бүрүзү-ле кандыг-бир бедикти чаалап аар ийик. Бир киж и угаанны-биле, өскези эрес-маадырлы-биле ылгалыр. Ынчангаш бодунуң эң-не кол салым-чаяанныг талаларыңны билип алгаш, ону сайзырадырын кызыт. Белен чедишкин күштүг хандыкшылга түрү када чедирзе-даа, оон дөмей-ле шаа барып кижиниң чөгели төнер.

30. Чугула херектерге бодуң түңнелден кыл. Ажыктыындаа, хоралыындаа билип албайн чыткаш, херек чок чүүлдерге хөй-ле күжүн чарыгдааш, мелегейлер боттарыңга дыка-ла чөгенирлер. Угаан чок улустуң чидирер-даа чүвези чок. Угаанныг киж и шупту чүвени долгандыр бодаза-даа, чүвениң дендии ханы, дээди уткалыын ылгап билир болгаш, эң-не баштай бодаанындан оон-даа талыйты боданыр.

31. Бодунуун чедип аарда — бодунуң аксының кежиин шенээр. Аас-кежиин башкарып билири-дээди уран арга, ону билдилиг манаар ийикпе азы чыпшыр чедер апаар. “40 хар соонда Гиппократтан кадыкшыл дилээриниң орнунга, Сенекадан угаан дилээри муң катап мугулай чорук-тур” деп, Римниң императору Тиберия анаа эвес чугаалаан. Аас-кежик дидимнерге база, чараш кыс дег, чалыыларга ынак. Аайлашпас кижиге ону шенээн херээ-даа чок, а аас-кежиктиң бажын билир киж и чүгле буруңгаар дидим хөделзе эки.

32. Чажыт согуннар-биле октап алгаш, ойтур шавар. Чажыт согуннар ханы, чажыт бодалдарны хынаар болгаш адааргал, күштүг хандыкшыл-биле хораннап каанындан олар кара сагыштыг, харын-даа өлүмнүг. Хөйнүң кара сагыштыг

сүлчээзин безин шыдап эрткен кижиге чамдыкта оваарымча чок эткени чаңгыс-ла херек чок сөсчүгежи дээш чон анаа хөңнү калыр. Оваарымчалыг уткуп, чүве эндевези-биле өттүр көрүптер угаан дээрге болур хире согугну ындыг-ла айыылдыг эвес болдуруптар эң-не бүзүрелдиг камгалал-дыр.

33. Чедимчелиг оюнну өй шаанда соксадыры — дуржулгалыг ойнакчыларның дүрүмү. Төлөптии-биле аткаарлаары, дидим халдаары дег, чугула. Бүгү чүвени чедер кылдыр пөктүр чаалап алгаш, кызыгаарлааны-ла дээре. Үргүлчү-ле аайлажып туруп бээрге, арай-ла сезинчиг апаар; шуут чигирзиг боорунуң орнунга ажыг, чигирзии ээлчежиپ каап турза эки. Чедимче көвүдээш, буступ дүшсө хөңнү-ле! Аас-кежиктин эки көөрү кыскажак бол, чамдыкта өндүр-ле!

34. Чечектелип, четчип бышканын тывар. Долгандыр бойдус четчип быжар үелиг, бышкан соонда оңуп каар. Бышкан чүүлден таалал алыры кижиге бүрүзүңге болдунмас. Четчип бышканын угаапкаш-ла, ону үнелээш, бодун сайзыратканы-ла дээре.

35. Чоннуң ынакшылы. Бүгү чоннуң магадалын, ылаңгыя ынакшылын чаалап алыры кончуг берге. Чоннуң ынакшылының таваан салым-чол эгелеп каарга, оон ыңай кижинин кызымаккайы-ла шыдаар. Чүгле хүндүткел чаалап апкаш-ла, ынакшыл ооң соондан ала чайгаар чедип кээр деп бодаары чөгенчиг; хөй-ле буянның үүлени кылыр херек. Кылыр ужурлуг үүле-херээңни быжырымчалыг бодап алгаш, демир-үжүүң сегириң ал! Шак ынчаар чогаалчыларга чоннуң мөңгө ынакшылы төрүттүнер.

36. Эмин эртир магадалдың херээ чок. Херек кырында барын эртир хөөредир мугулай болба. Мактал сонuurгалды оттурар, күзелди чалбыышталдырар. Бир эвес эки талазын чедир үнелевээн таварылгада мактаттырып турган кижиге мактап турган кижизинден чөгенир ийикпе, оон харын-даа өжээн негезе хөңнү. Угаанныг кижини чеже-даа мактаарга, ол бодун өрү көрдүнмес. Төтчеглекчи деп ады алгыырының орнунга харам деп ады үнзе, оон дээре дижир. Эмин эртир магадаачал кижиге мегечиге дөмей, ындыг кижиге улустун бүзүрели чидип, хөңнү калыр.

37. Сеткилинде таарзынмаза-даа, угаанныг кижиги улус аразынга чиге чугаалавас. Агым удур эштири сарыыл чок болгаш айыылдыг. Сократ-ла ону кылып шыдаар. Кижинин бодалыг хостуг, чүгле шилиттингеннерге кончуг херек үезинде ол ажыттынарга, чогумчалыг.

38. Хандыкшылды танып, билип, ылгал, чаалап алыры — ол уран арга. Хандыкшыл чокта чежемейнин-даа кызы-дарга, түннел чок. Маадыр маадырларга чоок — ол бойдустун кайгамчык, чажыт шынары. Хандыкшылдың эгези — хүндүткел, ол чоорту ижиккештин, чаңчыга бээр.

39. Бодамчалыг санаашкын — ажыл-херекке эки дузалакчы. Ажыл-херектин чогумчалыгы долу бүзүрелден хамааржыр.

40. Угаанныг чоруктун база бир дүрүмү -- даалгалардан ойлаары. Чогумчалыг ажыл-херек улуг сорулгаларны негээр. Ынаар орук талыгыр, улус кылыр ажылынын эн-не колун хамыктын сөөлүндө сегирип аар болгаш, оруунун чартык кезиинге-ле моондакталып каар. Даалганы эки күүседири болдунмас хире болза, оон ойталааны-ла дээр.

41. Кижинин сагыш-сеткили кайы хире делгем болдур, угаан-сарыылды ол хире болур. Кирип олурунда ордуга демей, а оон ыңай ханылаарыга чадыр сагындырар чедир тутпаан бажын дег кижилер бар. Олар девиржиткен сицилий чүгүрүк аъттар ышкаш, эгезинде хөлчөк чазык чаннап, ээлдек мендилешкенинин соонда оон ыт чок-ла баарлар. Ындыглар боттарынга демей шак-ла ындыг улуска тааржырлар.

42. Угаанныг болгаш ээлдек кижиги. Ол байдалга чагыртпас, харын ону боду углап башкаар. Ол сагыш-сеткилдин ханызындан шинчилээр. Дендиги чажыт бодалды номчуп билиринден оон сагындырыглары, сүмелери кончуг үнелиг. Караа көскү, угааны чарт ол кижиги шупту чүвени оваарымчалыг эскерип, эки билип алгаш, оон чүгле түннел кылып үнелээр.

43. Бодунга кижиги кажан-даа хүндүткелин чидирбесе эки. Чааскаан-даа оргаш, бодун-биле маргышпа. Сээң шын-нынның хемчээкчизи — сээң арын-нүүрүн. Улустун шииткелинден эвес, а бодунун сарылындан корга-корга, дүүшпес чүүлдү кылба. Бодундан коргуп өөрөн, ынчан сенээ

даап бодап алганын дагдыныкчы Сенекинин*-даа херээ чок. (Сенеки* -XLIII,5 “Мөзү-шынарның чагааларындан”).

44. Хынамчалыг кижиги. Амыдыралда хой-ле чүве хынамча-негелделиинден хамааржыр. Маңаа ылап шииткел үндүрери база чүвениң эки, чаражын тергийн шилип билири негеттинер, а кажарын болгаш кызымааң-даа маңаа дуза болбас. Дыка үре-түңнелдиг ажилгыр, хөлчок угаанныг кижилер болгаш эртемденнер безин шилилге кээрге, девидээш, өжегерээн-даа ышкаш, эң-не доразын шилип аары чажыт эвес.

45. Кажан-даа хорадавас. Бодун туттунуп билир кижини ол-ла черинден шимчедири берге. Гиппократтың өөредии-биле кижиде 4 чулуктан: хандан, сарыг өттен, кара өттен, флегмадан (каттыштырар тканьнарның чулуундан) кижиниң кадыкшылы база оон бүдүжү хамааржыр. Күштүг хандыкшыл — сагыш-сеткилдин чулуктары-дыр. Күштүг хандыкшылдын артыкшылды угаан-сарыылга човалаң-дыр. Ол аарыг човалаң эрийин ажар болза, алдар-атка айыылдыг. Ынчангаш, аас-кежиктиинде-даа, муңгарааныңда бодуну туттун. Ылаңгыя хай-халапка таварышкаш, туттунуп билир болзуңза, улус сээң туруштууңну магадаарлар.

46. Шиитпирлиг болгаш бодамчалыг кижиги. Бодамчалыг бодап алганын шиитпирлиг кижиги дүрген үзе шиитпир-лептер. Шаптараазыннарны эскербейн, карак-кулак чокка хөделип, далажыры — мелегейлернин хандыкшылы. Хөйүнү көргөн кижинин дөш өрү чүткүткени дег, угаанныг кижиги оожум чанныг. Эмин эртир үр белеткенгеш, сотка-даа олуруп болур. Дүргени — чедишкинниң быразы. Бөгүн кылып болур херээңни эртенче сонгаарлатпа, ынчан хөй-ле үүлени бүдүрүп аар сен. “Оожум далаш” император Августың ынак девизи. (Светоний. Он ийи цезарларның чуртталгазы. Август 25, 4).

47. Угаанныг дидим бол. Өлүг арзыланны койгуннар безин тевер. Шылгарал-биле баштактанмас — “Ынакшыл-биле ойнап болбас” (Кальдероннун комедиязының адын өскерттир чугаалааны) испан үлегер домак. Дидинмейн, бир катап, ийи катап... аткаарлаарыңга-ла, дөмей-ле ол-ла моон-дааң адак сөөлүңге чедир шаптыктаар, ынчангаш эң-не

эгезинден-не шиитпирлиг болуру чугула. Хында селемени хынамчалыг уштуру дег сагыш-сеткилдин күштүү мага-боттун күштүүн ажар ужурлуг. Дыка-хөй төлөптиг кижилер чүгле дидим эвезинден когарааннар. Сагыш-сеткилдин күш чогу мага-боттун күш чогундан хоралыг. Ажыдыр шаптар база ары чигири бээр кылдыр арыны бойдус анаа-ла ынчаар чаяваан.

Манап шыдаар киж. Ол эр соруктуг болгаш шыдамык киж-дир. Кажан-даа изигленме, далашпа! Бодун башкарып шыдаар киж өскелерни башкарып шыдаар. Шыдамык болганы дээш кижини аас-кежик эң-не эки белектер-биле шаңнаар.

Оюн-баштак

Василий МОНГУШ

БАЙЛАҢ ЧУТАЛАР

- Кижн бүрүзүнүн чоргаарланыр чүвези турар аа?
- Албан турар!
- Сээң чоргаарланыр чүвөң чүл?
- Чүвүрүм.
- Ол кандыг онза чүвүр чүвөл?
- Ында “АКШ” деп бижип каан...

* * *

- Кадайымга кара киш кежи бөрт садып бердим, эжим.
- Эр хей болган-дыр сен. Кадайың ол бөргүн кедиптерге, угааны база улгады берген болза көрөм...

* * *

- Хостуг шактарыңда чүнү кылып турар сен?
- Кежээлерде кадайым-биле алгыжар мен, улуг-хүнде кат-иём-биле, а субботада катым ашак-биле кыржыр мен.
- Байырлал хүннеринде?
- Авам, ачам сугга баргаш, оларның-биле тутчур бо-ла...
- Беш чыл мурнунда айтырарымга, база бо-ла хевээр харыылаан сен. Кажан төнер чүвөл?
- Өлзе төнер!

* * *

- Артыш, сени көөрүмге, почта чанында-ла турар, ында ажылдай бердиң бе?
- Авам, ачам, ооң соонда кырган-авам, кырган-ачам суг пенсиязын ап келир улус. Оларны кедеп турарым бо...

* * *

- Бир дугаар шил водканы төндүр ишкеш, шилин доңгайтыр октапкан мен. Ийи дугаар шил водка мени ойтур октапкан...

* * *

– Мен ажылга тургустунуп аар дээш чор мен ийин.
Силерде чүү бар ирги?

– Кандыг ажыл кылыксаар силер?

– Шалыңы-ла хөй болза, кандыгызы-даа ажырбас...

* * *

Игорь иштикиниң болгаш даштыкының ийи дакпыр дарлалында чурттап чоруур. Ажылга баарга, даргазы ду-
жаар, бажыңга кээрге, кадайы айбылаар. Оон канчап
хосталыр аргазын ол бодап алган: ажылдан үнүп алыр,
кадайындан чарлып алыр... оон соонда бомжтар отрядыңга
кирип алыр, шөлээн чаңнаар. Чурттаар чер халас — подвал
ишти, чиир чем халас — бок урган контейнерлерден баргаш,
ап алыр...

* * *

– Хүндүлүг Демир Херел-оолович, силер дээш соңгулдага
үнүм берген мен. Силер депутаттың күштүг шынзылгазын
холуңарда алган силер. Моон соңгаар силерге чүнүң-биле
дузалап болур мен?

– Соңгулда эрткен соонда, силерниң меңээ херээңер чок...
Дараазында соңгулда чоокшулап кээрге, ынчан таптыг
чугаалашкай бис аан...

* * *

Бажың дүгү шаарарып дүжүп калза, париктерден шилип
тургаш садып бээр мен. Буураш дүктер кастыктарга көстүп
келзе, будук-биле кара кылдыр будуп бээр мен.

* * *

– Сеңээ кандыг эртем эң чугула?

– Сан.

– Чүгө?

-- Ажылдап алган акшазын санаар апаар-ла болгай...

* * *

– Бисте дипломнуг чаа инженер келди.

– Кандыг институт дооскан-дыр?

– Дооспаан. Дипломну анаа садып алган...

* * *

- Кайнаар өөренир бодап-тур сен, Айдын?
- Орус дыл факультединче кирер күзелдиг мен.
- Тергиин эки-дир. Орустаарың кайы хирел?
- Майтанын билир-ле мен...

* * *

— Ажыл чок кижилерге төлээр пособиениң түңүн өстүрер болза эки деп саналым бар: айда он муңга доктаадып каар болза, ажырбас. Ынчан мен ол пособие-биле бораланып чурттап болур мен...

- Рубльге бе?
- Чок.
- Долларга бе?
- Чок.
- Ам кандыг акшага ынчаар өстүрер деп олуларың ол?
- Англи фунтуга. Оларның бир фунтузу бистин дөртен беш азы бежен рубльге деңнежир-дир ийин...

* * *

- Мен бо чорааш, угаанныг кижилерни кончуг хүндүлээр кижиге мен.
- Чүге ындыг сен?
- Бодумга дөмей боорга...

* * *

Школа директору интернаттын столоваясында ажылдап турар поварны кабинетинге чалап эккелген.

— Найысылалдан корреспондент чедип келген. Сенден интервью алып деп турар-дыр, Демир-ооловна — деп, ол чугаалаан.

— Менде аңаа бээр интерви деп чүвем чок — деп хомудаан аянын харыылаан.

Аас чогаалының эң нептереңгей хензиг хемчээлдиг хевири анекдот, биргээр сөглээрге, баштак чугаа. Анекдоттарның маадырларының чамдыызы чоннуң хүндүлээри ат-сураглыг кижилер боор. Тывада эки билдингир кижилер дугайында анекдоттар аастан аасче дамчып чоруур. Оларның чамдыктарын демир-үжүк-биле саазынга “дозуп ап”, номчукчуларга бараалгадыр-дыр мен.

“Лаптаң артист келди бе?”

Тываның хөгжүм-шии театры чаа-ла тургустунуп турар үеде ооң артистери Тожуга гастрольдап чеде бергеннер. Лаптаң артистинң кадайы Тоора-Хемниң кудумчузунга селгүүстөп, Тожунуң чиңгир ногаан агаар-бойдузун магадап, арыг агаарын таалап тынып, маажымы кончуг базып чораан.

Бир тожу херээжен уткужа бергеш:

— Силер артист силер бе? — деп айтырган.

Артист:

— Ийе — деп харыылаан.

Херээжен кижиги:

— Лаптаң артист келди бе? — деп айтырган.

Лаптаң артистинң кадайы:

— Канчаарыңар ол? — деп удур айтырарга.

Демги херээжен тургаш:

— Па, чиктиин бо херээженниң! Канчаар боор. Таныжым-на чүве — дээн.

“Кончуг артист чорду...”

Көк-оол артист бир көдээ суурнуң клувунга концерт көргүзүп, сцена кырында ырлаан-шоорлаан, девип-самнаан турган.

Залга орган херээжен көрүкчүлерниң бирээзи:

— Бо Көк-оол артист деп кижигер кончуг кижиги чорду — диген.

Ооң чанынга орган эжи:

— Кандыг ындыг кончуг артист-тир — деп сонуургап айтырган.

Демгизи:

— Черни карартыр тенкилеп кааптар артист чорду чоп — диген.

“Чарлап турду”

Тыва радионуң болгаш телевидениениң ат-сураглыг, чоннуң кончуг ынак диктору чораан Сергей Кондинкин-биле холбаалыг мындыг баштак чугаа бар.

Радионуң корреспондентилери көдээ суурнуң кудумчулары-биле машиналыг халдып органнар. Олар көөрге шуваганчы кадай бир будунда кидис идиктиг, өске будунда резин идиктиг, кырында зонтик тудуп алган кылаштап чораан.

Корреспондентилер ооң дужунга машиназын доктаадыпкаш:

— Мындыг кончуг кааң аяс хүн чүге бир будуңарда кидис идиктиг, өске будуңарда резина идиктиг, кырыңарда зонтик-тиг чорууруңар ол, кырган-авай? — деп кайгап айтырганнар.

Шуваганчы тура:

— Бо эртен радиону дыңнап оарарымга, Кондинкин чамдык черлерге хар чаар, чамдык черлерге чаъс чаар деп чарлап турду. Ынчангаш мындыг идиктер кедип, зонтик ап алдым, оолдарым — деп харыылаан.

Бо анекдотту Сергей Дмитриевичиге чугаалап бээрге:

— Силер ынчаар бижип турар-дыр силер, а мен чүгле чарлаар кижидир мен — деп, Кондинкин корреспондентилерге хорадаар чораан.

“Эмнеп алыңар”

Тываның алдар-хүндүлүг эмчилериниң бирээзи Сизых эмчи республиканың кадык камгалал сайыды бооп ажылдап турган. Бир катап ол угааны баксырап аараан кижилерни эмнеп турар эмнелгениң ажылын хынап чеде берген. Эмнелгениң улуг эмчизи сайытка палаталарны көргүзүп, кайы кижиди кандыг аарыгдан аараанын аңаа тайылбырлап чораан.

Сизых эмчи палаталарның бирээзинге кире бээрге, аарыг кижиги:

— Силер кым силер? — деп айтырган.

Сизых эмчи:

— Мен республиканың кадык камгалал сайыды кижиги мен — деп харыылаан.

Демги аарыг кижиги ора:

— Ажырбас, ажырбас. Амыдыралга чүү-даа боор, соонда барып хамык чүве аайлажы бээр. Дыка муңгараваңар. Бо орун хостуг, ону ээлеп алыңар — дээн.

“Бистер үрбес...”

Чоннуң кончуг хүндүлүг эмчизи Махакаров эмчи бир эртен чаа божан иелер палаталарын кезип, оларның кадыының байдалын хынап чоруп турган.

Элээн берге, балыгларлыг божан иеге чедип келгеш:

— Кадыыңар байдалы кандыг-дыр? Балыглар кайы хире экирип турарыл? — дээш, иениң кадыын хынап көргөш, эмчи сестразыңга, — Балыгларны эм-биле чаап калыңар — дээн.

Эмчи сестразы ие кижиниң балыын йод-биле чааптарга:

— Уе-уе, ажыырын! Ажыырын! Үрүңер! Үрүңер! — деп, аарышкылыыңга шыдашпайн, алгыра берген.

Махакаров эмчи тура:

— Шыдаш, шыдаш, дуңмам. Бистер үрбес, чүгле чаар улус болгай бис — дээш, дүште-даа чок дараазында иениң кадыының байдалын хынай берген.

Айхан КЫЗЫЛ-ООЛ

Авыс чайлааның “азалары”.

Чайлагдан көжүп бадып тура, Шокар-Кадай кончуг чараш аскыр-дагаазы биле ийи кыс дагааларын тыппайн барган.

— Че-че, дөө аалдың ыттары чипкен боор, чайладыр дагааларым арттырбады — деп, хыйланган.

Аргага төрөөн кыс хаванын чүдүрүн алганнар. Оон оолдары черлик аң дег дезер, алдыртпас, тудуп чадап кааннар.

Шокар-Кадай чүве тоор эвес, чолаачының далажы кончуг боорга:

— Че-че, күзүн диинчээн оолдарга чагып, бооладып чиир чүве боларны, хупурай берзин — деп каан.

Күскээр кыжын ийи аныяк диинчи улуг аңчыларны-даа манавайн, Авыс чайлаанче үнүпкен. Олча-омак көвей болзун деп, оран-тайгага чалбарып, кылаң чүвезин чажып чорааш, хүн ажа бергенде четкеннер. Шай хайындырып чемненип ора, бирээзи казанак иштинден эрги ном тып алгаш, от чырыынга көөрге, улуг орус чогаалчы Гогольдун буктар дугайында ному болган.

— Ээн тайгага ону чоп номчуй бердин, коргунчуу сүргей чүве шейил! — деп, бирээзи чугаалап-тыр.

Өскези амырап каттырып-каттырып, улам коргунчуг чүүлдерин номчаан. Удуп чыткылап алгаш, бирээзи сыртыгының чанын суйбаптарга, дагаа чуургалары ышкаш чүвелер туттунуп келген.

— Чуургуларны сен аалдан эккелдин бе? — деп, эжинден ол айтырган.

— Азалар дугайында номчуп-номчуп, албыстава! — деп харыылааш, хаарыктай берген. Удумзурап чыдарга, бир-ле черде хаван-даа кыргыраан ышкаш, казанаан шимчеди өгенген-даа ышкаш, бир-ле чүве шимчээн.

— Хаван-даа кыргыраан ышкаш, дыңнадың бе? — деп, ол хаарыктаан эжин оожум оттурган.

— Демги аза хаваннарың ыйнаан — дээш, оозу көрүнгөш, дам хаарыктай берген.

“Каргыштыг-ла чүве-дир, хей-ле Гогольду номчудум. Черлик хаван канчап бээр кээр боор, ирей база ижээнде? Бир эвес чүве келген болза, даштын ыттар чоп ээрбезил ынчаш” деп бодап чыда, база катап удуп каап-тыр.

Даң бажында аскыр-дагаа алгырып-ла үнген. Корткан аңчылар туп-тура халышкаш, шет делгиирге баштары-биле барып үскеннер. Хамык чуургалар кырынче төктүп-ле

баткан. Алгы-кышкылыг халчып үнгөш, эжик баарынга чыткан кодан хаваннар кырынга кээп дүшкөннөр. Хамык хаваннар хайыңайнчып-ла үнгөн. Чавыдактаан хаваннары оларны мөгүлөп каапкаш барганнар.

Ийи аңчы чүглө ишти тынныг сириңейнип чыдырда, ийи ыттары келгөш, арны-бажында чуурулган чуургаларны чылгап, огланып эгелээрге, ам-на кээп оңгарлып келгеннөр.

Алдын-Сарыг аскыр-дагаа эдерге, чараш үнү тайгатаңдыга чаңгыланып, куйга-баш адыңайнып турган.

— Езулуг-ла азалар-дыр! — дээш, бирээзи үңгөп-үңгөп, уйгум бе, дүжүм бе деп, харже бажын суп турган дээр чүве.

ДОПЧУЗУ

“УЛУГ-ХЕМ” – 60 ЧЫЛ

№1 “Улуг-Хем” (25.08.1946) альманахтан.

Олег Саган-оол. Тываның национал чечен чогаалы.....	3
Леонид Чадамба. Москвада мен.....	7
Сергей Пюрбю. Ээжим.....	8
Степан Сарыг-оол. Бистиң маадырывыс.....	10
Аныяктарга марш.....	12
Юрий Кюнзегеш. Майның эртенинде.....	12
Төөгүнүң оруу.....	13
Салчак Тамба. Сөзүм утпа.....	14
Монгуш Идам-Сюрюн. Алдын баштыг кыс.....	14
Тевек-Кежеге ирей.....	15
Л.Т. Дамба. Мээң төрөөн черим сеңээ ынак-тыр мен.....	15
Олег Сувакпит. Баржай бажында.....	16

ТООЖУ, ЧЕЧЕН-ЧУГААЛАР

Ч. Куулар. “Улуг-Хем” – тыва уран чогаалдың үнөр хөрзүнү.....	18
Кызыл-Эник Кудажы. Степан Щипачев.....	21
Екатерина Танова. Чарылга шерии (Шериг ырларның тывылганы).....	31
Монгуш Кенин-Лопсан. Кырган-авам чугаалары.....	40
Саая Майнак. Дуруялар ужуп турда... (Тоожу).....	44
Николай Куулар. Хоюглакчы (Чечен чугаа).....	60
Биче-оол Доюндуп. Хайыраан ояла (Чечен чугаа).....	66
Лидия Ооржак. Адашкылар.....	68
Эльза Ооржак. Хомудал.....	74

ШҮЛҮГЛӨЛ, ШҮЛҮКТӨР

Александр Даржай. Чырык шаңнаан Ак-Тарийги (Шүлүглөл).....	76
Куулар Черлиг-оол. Сагыш-човаа – төрөөн дылым.....	83
Өөрүшкүнүң далайынга.....	84
Эмирилбес бедик сүлдө.....	85
Чооду Кара-Күске. Тейим Тээли, даам Тээли.....	86
Чээрген чыыры черле эвес.....	87
Зоя Намзырай. Күзегде аал.....	88

Хыраа чечээ. Күштүг ханы ынакшылга чүгеннеткен.....	89
Кадарчы ай. Кыстарымга.....	90
Эдуард Мижит. “Эргилденин элдээртиглери”.....	91
Суггат.....	93
Алексей Бегзин-оол. Күскү хөөннер.....	94
Нина Эргине. Карак чивеш аразында чүрээм согуун... ..	96
Ырак даглар шыпшыктарын.....	97
Николай Ондар. Кожам уруг.....	97
Октябрь Туң-оол. Кырган дйт дугайында баллада.....	98
Чкалов Мандыынчы. Боошкунда бооп каан мен.....	100
Зоя Донгак. Авай.....	100
Эмчи. Бодалдар дизии.....	101
Лидия Ооржак. Черликпей.....	102
Сонет.....	102
Сагыжымга аалчы болуп... ..	103
Бораш Ондар. Сүт-ле Хөлүм.....	104
Аккыр хадын.....	104
Мария Күжүгет. Чедилээн шүлүктөр.....	104
Сергей Норбу. Баглааш.....	106
Шаажан дег... ..	107
Чааскаан эвес... ..	107
ДЕБЮТ	
Светлана Дачын-Хөө. Көпсээгейим, Алаагайым.....	108
Мендээ, хемим.....	109
УРУГЛАРГА БУЛУҢ “САЙЗАНАК”	
Моторк Тирчин. Ыт-кады. Хек-даван.....	110
Кызыл-Думчук. Бора-хөкпеш.....	111
Хараачыгай. Өрге.....	112
Кара-Күске Чооду. Ынча дыка кортпас-даа мен.....	113
Идиктерим кедип аар мен.....	113
Алдын-оол Ондар. Анай-хаак дугайында тоол.....	114
Ангырлар чанып келген.....	115
Чуңма анай.....	115
Лидия Ооржак. Эжишкилер.....	119
Бораш Ондар. Чапганчыг чугаалар.....	121
Ойнай сылдай. Хелемечи херек.....	122

МАР БИЛЕ ТАР-НЫҢ ЭЛЧИН ХАРЫЛЗААЛАРЫНЫҢ 80 ЧЫЛЫНГА

Лидия Иргит. Төрөл харылзаалар үзүлбээн.....	124
Моолдуң Сенгэл тываларының шүлүктөрү	
Гагаа оглу Золбаяр. Авам биле ачам.....	137
Авам, ачам ышкаш.....	137
Кежиктигиниң кежи буян болбаан... ..	137
Чамыш оглу Херел. Дажы мен. Чуртум.....	138
Баян-Сагаан оглу Өөкей. Оолдарым.....	139
Муса Джалильдин 100 чыл оюнга	
Сайлыкмаа Комбу. Шүлүкчүнүң чүгүгү сөстөрү.....	140
Муса Джалиль. Ч. Куулар очулдурган.	
Кара-бажың таңныылы.....	147
Бут чокка... ..	147
Чечектиң өлгени.....	148

ОЧУЛГАЛАР

Борис Казырыкпай очулдурган.	
Борис Укачин. Четтирдим, оглум.....	150
Павел Кучияк. Уран чүүлүм.....	151
Р. Гамзатов. Ырлаар куштар дажавайн чор.....	152
Кыжырымактар мени шалып... ..	153
Орта билбээн чүвөм ол-дур.....	153
Ду Фу. Уран дойду.....	153
Н. Буало. Чогаалчының сөзү.....	154
Зоя Донгак очулдурган. Бальтасар Лоренсо.	
“Амыдыралга чугула 300 ажыктыг сүмелер”.....	155

ОЮН-БАШТАК

Василий Монгуш. Байлаң чугаалар.....	165
Шаңгыр-оол Суваң. “Лаптаң артист келди бе?”.....	
“Кончуг артист чорду...”.....	168
“Чарлап турду”.....	169
“Ээлеп алыңар”.....	169
“Бистер үрбөс...”.....	170
Айхан Кызыл-оол. Авыс чайлааның “азалары”.....	170

Литературно-художественное издание “Улуг-Хем”

На тувинском языке

Редакторы выпуска **Ч.Ч. Куулар, Ш.М. Суваң.**
Набор и верстка **Н.С. Суван-оол, Т.Д. Куулар.**
Корректоры **Ш.М.Суваң, Д.Х. Кунзегеш.**
Художник **В.У. Донгак.**

Набрано и сверстано на компьютерном центре журнала
“Улуг-Хем”.

Редакция журнала “Улуг-Хем”. 667000, г. Кызыл,
ул. Щетинкина-Кравченко, 57.
Формат 60x84¹/₁₆. Физ. печ. л. 11. Тираж 500 экз. Заказ № 1061.

Отпечатано в Республиканской типографии Госкомпечати и
информации РТ. 667000, г. Кызыл, Щетинкина-Кравченко, 1.

